

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयप्रवेश

सिद्धिचरण श्रेष्ठ (वि.सं. १९६९-२९४९) आधुनिक नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका अग्रणी सहप्रवर्तक कवि हुन् । 'उर्वशी' खण्डकाव्य वि.सं. १९९७ सालतिर कारावासमा रहेका बेलामा लेख्न सुरु गरी वि.सं. २०१७ सालमा प्रकाशनमा आएको उत्कृष्ट खण्डकाव्य हो । पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्यको कथावस्तु प्राचीन रहेको छ । प्राचीन विषयवस्तुलाई विषय बनाइएको 'उर्वशी' खण्डकाव्य पूर्वीय दार्शनिक चिन्तनमा आधारित रहेको छ । पूर्वीय दर्शन भन्नाले भारतीय उपमहाद्विपमा विकसित दर्शनलाई बुझिन्छ । वैदिक पृष्ठभूमिमा विकसित भएको यस दर्शनले जीवन र जगत्सम्बन्धी गम्भीर दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ । जीवन र जगत्लाई व्यापक र विशद ढङ्गले हेर्ने क्रममा विकसित भएको पूर्वीय आस्तिक दर्शनको समूहलाई षड्दर्शन भनिन्छ । षड्दर्शनभित्र साङ्ख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, मीमांसा, वेदान्त दर्शन पर्दछन् । यी दर्शनले वेदलाई प्रमाण मान्दछन् भने आत्माको अस्तित्वलाई पनि स्वीकार्दछन् । यी दर्शनले संसारलाई दुःखमय ठान्दछन् । मानव जीवन विषयवासनाप्रति आसक्त छ । सांसारिक विषयवस्तुप्रतिको आसक्ति नै दुःखको कारण हो । यी दुःखहरूबाट छुटकारा प्राप्त गर्न ज्ञान र ध्यानको मार्ग अपनाउनुपर्छ । असत् कर्मबाट दुःख प्राप्त हुन्छ भने सत्कर्मबाट सुख प्राप्त हुन्छ । अर्थात् यस सांसारिक जीवनबाट मुक्ति प्राप्त हुन्छ । स्वर्ग, नर्क, आत्मा, ईश्वर, जीवन, जगत्, परलोक, सुख, दुःख, बन्धन, मोक्ष, कर्मवादी चिन्तन आदि पूर्वीय दर्शनका आधारभूत मान्यता हुन् । सिद्धिचरण श्रेष्ठको 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेका यी र यस्तै मान्यताहरू अन्तर्निहित छन् । त्यसैले 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा अन्तर्निहित पूर्वीय दर्शन प्रस्तुत गर्नु शोधको अध्ययनीय विषय हो ।

१.२ समस्याकथन

'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनको अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको मुख्य समस्या रहेको छ । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा सिद्धिचरण श्रेष्ठको लामो साधनापश्चात्

प्रकाशनमा आएको एक उत्कृष्ट खण्डकाव्य हो । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा मानव जीवनको कर्मशीलता साथै बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तन मुख्य रूपमा आएको छ । पूर्वीय दार्शनिक चिन्तनको विषयमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा गहिरिएर अध्ययन विश्लेषण भएको पाइँदैन । यस खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनको मान्यताका साथै सांसारिक जीवनमा मानवले भोग्नु पर्ने सुख, दुःख, बन्धन, मोक्षसम्बन्धी चिन्तन नै मुख्य समस्याका रूपमा रहेको छ । सामान्यतया यसै समस्यामा केन्द्रित भएर शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । साथै शोधसँग सम्बन्धित शोध प्रश्नहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- (क) पूर्वीय दर्शनको मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्य केकस्तो वैचारिक पक्ष रहेको छ ?
- (ख) 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनानुरूप योगवादी र भोगवादी चेतना केकस्तो देखिन्छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

यस शोधपत्रको समस्या कथनका रूपमा आएको 'उर्वशी' खण्डकाव्य पूर्वीय दर्शनको मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्नुका साथै सांसारिक जीवनप्रतिको बन्धन र त्यस बन्धनबाट उन्मुक्तिको खोजी गर्नु नै यस शोधको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसै प्रमुख उद्देश्यसँग सम्बन्धित यस शोधको उद्देश्यहरू यसप्रकार छन् :

- (क) पूर्वीय दर्शनका मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको वैचारिक पक्ष अध्ययन गर्नु,
- (ख) 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनानुरूपको योगवादी र भोगवादी चेतनाको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

सिद्धिचरण श्रेष्ठ आधुनिक नेपाली कविता क्षेत्रमा स्वच्छन्दतावादी धाराको सहप्रवर्तन गरी काव्य सिर्जनालाई अघि बढाउने खण्डकाव्यकार हुन् । नेपाली साहित्यमा ६ दशक लामो समयसम्म नेपाली भाषा र साहित्यको साधनामा लागि परेका युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठका विभिन्न कार्यकृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् ।

उनले वि.सं. १९९५ सालतिरबाट 'जुनकिरी' खण्डकाव्य रचन थालेका भए पनि 'विश्वव्यथा' तथा 'शवरी' खण्डकाव्यका केही अंश क्रमशः १९९६ साल र २००४ सालमा प्रकाशित भए पनि उनको प्रथम प्रकाशित खण्डकाव्य 'उर्वशी' नै हो । खण्डकाव्य यात्राको लामो साधनापश्चात् प्रकाशनमा आएको 'उर्वशी' एक उत्कृष्ट खण्डकाव्य हो । मानव जीवनको कर्मशीलतालाई मुख्य विषय बनाएर अधि सारिएको यस खण्डकाव्यमा पूर्वीय दार्शनिक चिन्तन पाइन्छ । पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेको दार्शनिक मान्यता 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा रहेको छ । यस खण्डकाव्यका बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिका, लेख, सम्पादकीय, आलेख तथा समीक्षात्मक ग्रन्थहरू उर्वशीको चर्चा गरिएको भए तापनि दार्शनिक विचारका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको अध्ययन गरिएको छैन । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा आजसम्म जेजति पूर्वअध्ययन भएका छन्, ती अध्ययनलाई यस शोधको पूर्वकार्यको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मोदनाथ प्रश्रित (२०१७) ले "युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ शताब्दी स्मृतिग्रन्थ" सम्पादकीयमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको नायक अर्जुन आफूलाई कामवासनाको भेलले घेर्न आउँदा पनि त्यसबाट निर्लिप्त नभई त्यस घडीमा पनि उसले जीवनको महान चेय विसैन भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसले काव्य नायक भोगवादी नभई योगतर्फ अग्रसर भएको कुरा व्यञ्जित भएको देखिन्छ ।

विक्रम रूपासा (२०२५) ले हाँगो नामक पत्रिकामा प्रकाशित सिद्धिचरणको उर्वशी खण्डकाव्य नामक लेखमा नारी-पुरुषको यौन सङ्घर्षमा चरित्रवान् पुरुषको सम्मुख स्वर्गीय किन्नरीको समेत अवश्यम्भावी हार छ भन्ने सङ्केत गरिएको छ भनी सङ्केत गरेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०२७) ले "सिंहावलोकन" नामक कृतिमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको अन्तर्द्वन्द्वको बारेमा विश्लेषण गरेका छन् । अन्तर्द्वन्द्वको विश्लेषण गर्ने क्रममा उर्वशीलाई मानवीय आवेग र रागमयताको सर्वोच्च प्रतीकका रूपमा अधि सारेका छन् भने अर्जुनलाई विराग र साध्यकेन्द्री अन्तर्दृष्टिको सर्वाधिक सशक्त प्रतीकका रूपमा उभ्याएको छ । यसरी त्रिपाठीले उर्वशीसँग पनि अन्तर्दृष्टिहरू छन भने प्रत्येक अर्जुनसँग पनि रागहरू छन् भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । यहाँ उर्वशीको दार्शनिक दृष्टिले विश्लेषण नगरिए पनि उर्वशीमा व्यक्त दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छ ।

ताना शर्मा (२०५०) ले “भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म” नामक कृतिमा कृष्णित यौनको अल्को नै उर्वशीको दर्शन हो भनी उल्लेख मात्र गरेका छन् ।

राममणि रिसाल (२०५५) ले “नेपाली काव्य र कवि” नामक कृतिमा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्य लेखिनुको मूलभूत उद्देश्यबारे प्रकाश पारेका छन् । ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा वासनात्मक नृत्य र आत्मसंयमताका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यहाँ ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको दार्शनिक पक्षको मात्र सङ्केत गरिएको छ तर दार्शनिक दृष्टिले यसको विश्लेषण गरिएको छैन ।

रत्नध्वज जोशी (२०५८) ले साभा समालोचनामा सङ्गृहीत ‘उर्वशी’ शीर्षकको लेखमा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यका बारेमा अध्ययन गर्ने क्रममा निष्काम कर्म आफ्नो घेराका कर्मलाई ठीकसँग गर्नु नै हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् । जस्तो उर्वशीले अर्जुनलाई पाउन आफ्नो तर्फबाट गर्नु पर्ने कार्यमा कुनै त्रुटि रहन दिएकी थिइन् तथापि अर्जुनलाई पाउन सकिनन् । त्यसैले मानवले केही प्राप्त गर्न आफूमा भएको बन्धनलाई हटाउन सक्नुपर्छ भन्ने कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

लक्ष्मीनारायण मिश्र (२०५८) ले “खण्डकाव्यकार सिद्धिचरण श्रेष्ठ” नामक शोधपत्रमा राग र विराग बीचको द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसले पूर्वीय दर्शनले स्थापित गरेको भोग र योगजन्य जीवन दृष्टिबाट उर्वशीको वैचारिक पक्ष निर्माण भएको सङ्केत गरेको छ ।

महादेव अवस्थी (२०६०) ले “आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श” नामक कृतिमा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरेका छन् । यसमा उनले ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको वैचारिक पक्ष विश्लेषण गर्ने क्रममा कर्म, इन्द्रिय निग्रह र भोगेच्छा जस्ता दार्शनिक पक्षको उल्लेख गर्दै मानिसले निरन्तर रूपमा संयमित भएर अघि बढेमा आफ्नो अभीष्ट प्राप्त गर्नसक्छ भन्ने खण्डकाव्यीय विचार भएको निष्कर्ष निकालेका छन् । यहाँ ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको दार्शनिक पक्षमात्र सङ्केत गरिएको छ तर दार्शनिक दृष्टिले यसको विश्लेषण गरिएको छैन ।

मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ (२०६१) ले ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा मानसिक द्वन्द्वको विस्तृत चित्र उतारिएको खण्डकाव्यका रूपमा मूल्याङ्कन गर्दै श्रेष्ठको मुख्य कृतिको रूपमा ठहर गरेका छन् ।

सिद्धिचरण श्रेष्ठ (२०६६) ले “उर्वशी” खण्डकाव्यको भूमिकाका बारेमा आफ्नै दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनले निष्काम्य कर्मबाट बन्धन, बन्धनबाट उन्मुक्तिको खोजी गर्नु पर्छ हडबडाएर अथवा निराश भएर हातखुट्टा छाड्नु जीवनको हार हो जो कसैले पनि गर्नु हुँदैन भन्दै आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न निरन्तर रूपमा अघि बढ्नु पर्छ भन्ने कुरालाई उल्लेख गरेका छन् ।

राजेश घिमिरे (२०६८) ले “उर्वशी खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन” नामक शोधपत्रमा सिद्धिचरण श्रेष्ठको ‘उर्वशी’ खण्डकाव्य रतिभावयुक्त शृङ्गार रस प्रधान र भोगवादी चेतनाले युक्त खण्डकाव्य भनी उल्लेख गरेका छन् तर दार्शनिक दृष्टिले यसको विश्लेषण गरिएको छैन ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०५७) ले “सान्दर्भिक समालोचना” नामक कृतिमा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा भोगवादी चेतना शीर्षक राखी विश्लेषण गरेका छन् । ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा भोगवादी चेतना विश्लेषण गर्ने क्रममा उनले उर्वशीमा भोगवृत्ति र भोगवृत्तिका बीचको द्वन्द्वले नै ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको मूलभूमि ओगटेको छ भनी निष्कर्ष निकालेका छन् । यहाँ ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको दार्शनिक पक्षमात्र सङ्केत गरिएको छ ।

माधवप्रसाद सापकोटा (सन् २०१४) ले “सिद्धिचरण श्रेष्ठको खण्डकाव्यकारिता” नामक कृतिमा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरेका छन् । यहाँ अर्जुन पात्रका माध्यमबाट योगवादी चिन्तनलाई अघि सारेका छन् । योग साधनाद्वारा नै इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त हुने भएकाले अर्जुनले भोगलाई त्यागेर योगलाई अवलम्बन गरेका छन् भनी दार्शनिक चिन्तन ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

पारसमणि भण्डारी र माधवप्रसाद पौडेल (२०७२) ले “नेपाली कविता र काव्य” मा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरेका छन् । यहाँ ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको द्वन्द्व विधानका बारेमा प्रस्तुत गर्ने क्रममा उर्वशी र अर्जुन बीच राग, विराग, भौतिकता, आध्यात्मिक, अचेतन र चेतन बीचको द्वन्द्व रहेको छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

उपर्युक्त पूर्व अध्ययनहरूलाई हेर्दा 'उर्वशी' खण्डकाव्यलाई चिनाउने, यसको विषयवस्तु केलाउने, उर्वशी खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन, राग र विराग बीचको द्वन्द्व केलाउने र यही खण्डकाव्यका आधारमा सिद्धिचरण श्रेष्ठको मूल्याङ्कन गर्नेसम्मका कार्यहरू भइसकेका भए पनि पूर्वीय दार्शनिक मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको दार्शनिक भाव विश्लेषण गर्ने काम बाँकी रहेको छ । यसैले 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शन शीर्षकको यस शोधमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा अभिव्यञ्जित पूर्वीय दर्शनसम्बन्धी चिन्तनको काव्यात्मक रूपान्तरणको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

सिद्धिचरण श्रेष्ठले कवितामार्फत आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा सिद्धिचरण श्रेष्ठले प्रस्तुत गरेका विचार दार्शनिक चिन्तनसँग नजिक रहेका छन् । आजसम्म 'उर्वशी' खण्डकाव्यको दार्शनिक पक्षलाई पहिल्याउन सकेको छैन । यस अध्ययनमा दार्शनिक पक्षसँग सम्बन्धित भएर 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण गर्नु शोधको महत्त्वपूर्ण उद्देश्य रहेको छ । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेका मान्यताका साथै मानवीय कर्मशीलतालाई मुख्य विषय बनाइएको छ । दर्शनका मूलभूत मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको अध्ययन गर्नुका साथै 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा योग र भोगसम्बन्धी चेतनाको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रको क्षेत्र 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय षड्दर्शन (साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त) प्रस्तुत गर्दै यसका दार्शनिक मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण गर्नुका साथै उर्वशीमा योगपरक र भोगपरक दार्शनिक चेतनाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । त्यसदेखि बाहेक अन्य प्रसङ्गतिर नजानु यस शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययन विश्लेषणका निम्ति निम्नलिखित शोधविधि र विश्लेषण विधि अवलम्बन गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीका रूपमा सिद्धिचरण श्रेष्ठको 'उर्वशी' खण्डकाव्यलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने पूर्वीय दर्शनसँग सम्बन्धित लिखित प्रकाशित पुस्तक शोधपत्रलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यी दुवै थरीका सामग्री सङ्कलन गर्दा मुख्य पुस्तकालयीय सामग्री सङ्कलन विधि अपनाइएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण ढाँचा

यस अध्ययनमा साङ्ख्य योग न्याय, वैशेषिक मीमांसा र वेदान्त दर्शनहरूको मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । साङ्ख्य, योग, मीमांसा र वेदान्त दर्शनका आधारमा भोगवादी चिन्तनको अध्ययन गरिएको छ भने योग र वेदान्त दर्शनका आधारमा योगवादी चिन्तनको अध्ययन गरिएको छ । यी नै षड्दर्शनका मुख्य मान्यता र योगपरक र भोगपरक दर्शनलाई विश्लेषणको ढाँचाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित गर्नका लागि निम्नलिखित पाँच अध्यायहरूमा विभाजन गरिएको छ । ती सबै अध्यायहरूलाई आवश्यकतानुसार शीर्षक, उपशीर्षकमा वर्गीकरण गरी व्यवस्थित गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : पूर्वीय षड्दर्शनको परिचय तथा मान्यता

तेस्रो परिच्छेद : पूर्वीय दर्शनका मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण

चौथो परिच्छेद : 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा योग र भोगपरक दर्शन

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्री

दोस्रो परिच्छेद

पूर्वीय षड्दर्शनको परिचय र मान्यता

२.१ विषयप्रवेश

यस परिच्छेदमा पूर्वीय दर्शनको परिचय र यसका मूलभूत मान्यताको विवेचना गरिएको छ । पूर्वीय वाङ्मयमा आस्तिक र नास्तिक गरी दुईभाग रहेका छन् । ईश्वरीय आस्था र वेद प्रामाण्यका आधारमा न्याय, वैशेषिक, साङ्ख्य, योग, मीमांसा र वेदान्त आस्तिक दर्शनका रूपमा रहेका छन् । यिनै छ दर्शनका दार्शनिक मान्यता र विशेषताको सामान्य दिग्दर्शनका प्रतिपाद्य विषयहरूको संक्षिप्त चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

२.२ दर्शनको परिचय

हेर्नु र देख्नु अर्थमा संस्कृत भाषाको 'दृश' धातुमा 'अन्' प्रत्यय लागेर दर्शन शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ बनेको छ । 'दृश्यते अनेन' जसद्वारा हेरिन्छ भन्ने करण व्युत्पत्तिका आधारमा दर्शन शब्दको अर्थ ज्ञान प्राप्तिको साधन भन्ने हुन्छ । 'दृष्टि दर्शनम्' भाव व्युत्पत्तिद्वारा बनेको दर्शन शब्दको अर्थ स्वतः घटित हुने ज्ञान अर्थात् अन्तर दृष्टि भन्ने हुन्छ । यी दुवै अर्थमा दर्शनको प्रयोग हुँदै आएको छ (मिश्र, सन् २०१६ : ८) । यसलाई ज्ञान प्राप्तिको माध्यमका रूपमा र अन्तः प्रज्ञा भन्ने अर्थमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । विशेष गरेर जीवन र जगत्का बारेमा हुने विशिष्ट दृष्टि नै दर्शन हो । संस्कृत ग्रन्थहरूमा जसद्वारा जड र चेतनाको सूक्ष्म भन्दा पनि सूक्ष्म तत्त्वलाई केलाएर देखाइन्छ त्यसलाई दर्शन भनिन्छ (गिरी, २०५५ : १) भनी दर्शनलाई परिभाषित गरेको पाइन्छ ।

अङ्ग्रेजी भाषामा दर्शनको समानार्थी शब्द फिलोसफी प्रचलित छ । यो शब्द फिलोस र सोफिया दुई शब्द मिलेर बनेको छ । ग्रीसेली भाषामा यी शब्दहरू मध्ये फिलोस शब्दको अर्थ प्रेम भन्ने हुन्छ र सोफियाको अर्थ ज्ञान अथवा प्रज्ञा भन्ने हुन्छ । यसको अर्थ हेर्दा ज्ञानको प्रेम अथवा ज्ञान प्राप्तिको जिज्ञासा भन्ने हुन्छ । फिलोसफीमा प्रयोग भएको ज्ञानको अर्थ ज्ञानमात्र नभइ अन्तर्दृष्टि, विवेक र सत्यको ज्ञान भएकाले पश्चिमी जगत्मा पनि दर्शनको सम्बन्ध परम सत्य वा सत्यलाई

जान्नुसँग नै रहेको देखिन्छ (मिश्र, सन् २०१६ : ९) । फिलोसफीलाई सन्त माहात्माप्रतिको प्रेमको अर्थमा पनि लिने गरिन्छ ।

दर्शन ज्ञानको महत्त्वपूर्ण विधाको रूपमा पूर्व र पश्चिम दुवैतिर स्वीकारेको पाइन्छ । जीवनजगत्को सूक्ष्म निरीक्षण पनि दर्शन हो भने जीवनमा ज्ञानको गहिराइतर्फको यात्रा हो, जीवनका प्राप्त अनुभूतिको आधारमा बुद्धिका माध्यमले गरिने सत्यको अन्वेषण पनि हो । यसले परम सत्यको खोजी गर्ने र कारण तथा कार्यमा आधारित ज्ञानमा विश्वास गर्ने मानवीय मुक्तिको खोजी गर्ने हुँदा यसलाई बौद्धिक ज्ञान प्रदान गर्ने विधाको रूपमा लिइन्छ ।

२.३ पूर्वीय षड्दर्शनको परिचय

पूर्वीय जगत्मा विकसित भएका विभिन्न दर्शनहरू मध्ये कतिपयले वेदलाई मान्दछन् भने कतिपयले वेदलाई स्वीकार्दैनन् । वेदको प्रमाणिकताका आधारमा आस्तिक र नास्तिक भनी छुट्याउने प्रचलन पूर्वीय दार्शनिक परम्परामा पाइन्छ । यसरी विभाजन गर्दा आस्तिक दर्शन अन्तर्गत साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त रहेका छन् । यिनै छवटा दर्शन पूर्वीय षड्दर्शनका नामले चिनिन्छन् । यिनीहरूको परिचय तल दिइएको छ ।

२.३.१ साङ्ख्य दर्शन

साङ्ख्य दर्शनका संस्थापक आचार्य कपिल मुनि हुन् । यसमा सम्+ख्या दुईवटा रूप रहेका छन् । यसको अर्थ सम्यक् ज्ञान भन्ने हुन्छ । प्रकृति र पुरुषका बारेमा ज्ञान दिने भएकाले पनि यसलाई साङ्ख्य भनिएको हो (माधवाचार्य, सन् २०१६ : ५२८) । यस दर्शनमा तत्त्वको गणना गरेर ज्ञान खोजी गरिने हुँदा पनि यसलाई सङ्ख्याका आधारमा साङ्ख्य भनेको पाइन्छ । गणक, विचारक, विवेचक यस दर्शनको सम्बन्ध सङ्ख्यासँग रहेको छ । प्रकृति, पुरुष आदि चौविस तत्त्वलाई प्राथमिकता दिइएर विवेचना गरिने शास्त्र भएकाले यसको नाम साङ्ख्य रहन गएको भन्ने मत पाइन्छ (गिरी, २०१६ : ८८) । साङ्ख्य दर्शन ज्यादै पुरानो दर्शन मानिन्छ । जड र चेतन दुवैलाई अविनाशी मान्ने अनि सृष्टिको मूल कारणको रूपमा प्रकृतिलाई स्वीकार्ने यो दर्शन वेदवादी दर्शन हो । पदार्थसृष्टि प्रक्रिया र जीवनजगत्का प्रकृति र प्रवृत्तिलाई विषद रूपमा विश्लेषण गरिएको यस दर्शनले

कुनै पनि पदार्थको नाश नभई तिरोभाव भाव मात्र हुन्छ भन्ने मत राख्दछ । तिरोभाव विद्यमान भएकाले नै तेल निस्के जस्तै प्रकृतिमा विद्यमान पदार्थ प्रकट भएर सृष्टि हुने र दृश्यमान जगत् प्रकृतिमा तिरोभाव भएर प्रलय हुने मान्यता यस दर्शनमा रहेको छ । प्रकृति, पुरुष, त्रिगुणसम्बन्धी चिन्तन, कार्यकारण सम्बन्ध, सत्कार्यवाद जस्ता चिन्तन यस दर्शनमा महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ ।

साङ्ख्य दर्शनले महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा प्रकृति र पुरुषलाई स्वीकार्दछ । प्रकृति नै सृष्टिको मूल कारण हो । प्रकृतिलाई साङ्ख्य दर्शनमा कर्त्री भनिएको छ । सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष आदि सबै प्रकृतिकै धर्म हुन् । पुरुष उदासीन छ । उसको सुख, दुःखमा कुनै प्रकारको हात छैन । पुरुष कुनै पनि तत्त्वका लागि कारण बन्दैन साङ्ख्य दर्शनअनुसार कार्य र कारण बीच कुनै भेद हुँदैन । यदि पुरुषलाई कसैको कारण मान्ने हो भने कार्यनाश सँगसँगै पुरुषको पनि नाश हुन जान्छ (उपाध्याय, २०६६ : ८४) । तसर्थ साङ्ख्यले पुरुषलाई कुनै तत्त्वको पनि कारण मानेको छैन । साङ्ख्य सिद्धान्तमा प्रकृति जड र पुरुष चेतन छ तर प्रकृति जड भए पनि कार्य गर्दछ भने पुरुष चेतन भएर पनि तटस्थ रहन्छ । वास्तवमा प्रकृति चेतन होइन तर पुरुषको आडमा प्रकृतिले सबै कार्य गर्ने हुनाले प्रकृतिमा चेतनाको आभास हुन्छ । पुरुषकै आडमा रहेको प्रकृतिले सबै सृष्टि गर्ने भएकाले पुरुषले सृष्टि आदि कार्य आफैले गरेको ठहर गर्दछ र आफूमा कर्तृत्वको आरोप लाग्दछ । प्रकृति र पुरुषको भेद ज्ञान नभएकाले पुरुष सांसारिक बन्धनमा परेको छ । पुरुषले जब प्रकृति र आफू बीच कुनै प्रकारको सम्बन्ध नभएको ज्ञान गर्दछ तब ऊ मुक्त हुन्छ (गिरी, २०५५ : ४७) । साङ्ख्य दर्शनअनुसार बुद्धि प्रकृतिको परिणाम हो । बुद्धिलाई महत् तत्त्व पनि भनिन्छ यसको नाम अन्तःकरण पनि हो । बुद्धिसँग पुरुषको सम्बन्ध हुँदा संसार बन्धनमा पुरुष फस्दछ भने बुद्धिसँगको सङ्गत घटेपछि ऊ मुक्त हुन्छ । साङ्ख्य दर्शनमा ज्ञान, सुख, दुःख, इच्छा आदि सबै बुद्धिका गुणहरू हुन् । बुद्धिका गुणलाई लिएर मात्र पुरुष ज्ञानवान, सुखी, दुःखी, रागद्वेषवान बनेको हुन्छ । वास्तवमा पुरुषमा कुनै प्रकारको विकार छैन । प्रकृतिको गरेको काममा नै पुरुषले कर्तृत्वबुद्धि गर्दछ । यो नै भ्रम हो । जब पुरुषको कर्तृत्वबुद्धि हट्दछ, तब पुरुष प्रकृतिबाट मुक्त हुन्छ (शर्मा, सन् २०१६ : ५५१-५५२) भन्ने साङ्ख्य दर्शनको मान्यता रहेको छ ।

साङ्ख्य दर्शनमा त्रिगुण भनेर सत्त्व, रज र तम गुणलाई बुझिन्छ । साङ्ख्य दर्शनमा प्रकृति र पुरुषबाहेक त्रिगुण पनि महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यिनै गुणका कारण नै प्रकृतिबाट सृष्टि सम्भव भएको हो । यी तीन गुण मध्ये सत्त्व गुण सुख उत्पादक गुण हो । “कुनै पनि वस्तुमा रहने हलुका पन सूर्यमा रहने उज्यालोपन, व्यक्तिका हर्ष, सन्तोष, तृप्ति आनन्द उल्लास जस्ता गुणहरू सात्त्विक गुण मानिन्छन् । रजो गुणबाट दुःख प्राप्त हुन्छ । यो गुण क्रियामा परिवर्तन गर्ने गुण हो यसले कुनै पनि वस्तुलाई कर्ममा उत्प्रेरक भूमिका निर्वाह गर्दछ । मानिस पनि रजो गुणकै कारण कर्ममा प्रेरित हुन्छ । मनको चञ्चलता र इन्द्रियको गतिशीलता रजो गुणकै कारणले हुने मानिन्छ । तमो गुण अज्ञानको प्रतीक मानिन्छ । तमो गुण प्रकाश र ज्ञानको अवरोध तत्त्व हो । यसैबाट बुद्धिको विनाश हुन्छ । यी तीन गुणहरू प्रकाशक, प्रवर्तक र अवरोधक मानिन्छन् । यी गुणहरूले एक अर्कोलाई दबाउने तथा कार्य उत्पत्तिका निमित्त आपसमा आश्रित हुने गर्दछन्” (उपाध्याय, २०६६ : ८४) । जगत्का प्रत्येक वस्तुमा पनि तीन गुणका विभिन्न अनुपातको समन्वय छ र हरेक वस्तु त्रिगुणात्मक हुनाले सुख दुःख एवं मोहात्मक छन् ।

२.३.२ योग दर्शन

योग दर्शनका प्रवर्तक पतञ्जली हुन् । योग शब्द युज् धातुमा ‘घञ’ (अ) प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसको अर्थ सामान्य रूपमा जोड भए पनि दर्शनको सन्दर्भमा चित्तवृत्ति संयम भन्ने हुन्छ (शर्मा, सन् २०१६ : ५५५) । गीतामा योगको अर्थ ‘दुःख संयोग विभाग’ भनिएको छ भने साङ्ख्यमा दुःख निवृत्ति नै योग हो भनिएको छ । साधनाद्वारा ब्रह्म पद प्राप्त गर्नु नै योग हो । योग भनेको त्यो स्थिति हो जहाँ योगी ठूलो भन्दा ठूलो दुःखबाट पनि विचलित हुँदैन त्यो अवस्था नै योग हो । योगद्वारा ज्ञान शक्तिको समन्वय प्राप्त हुन्छ (मिश्र, सन् २०१६ : ४६३) । योग दर्शन र साङ्ख्य दर्शनका बीच नजिकको सम्बन्ध छ । योग दर्शनले पनि प्रकृति र पुरुषको अस्तित्वलाई स्वीकार्दछ, संसार त्रिगुणात्मक दुःखमय भएको मान्दछ र दुःखबाट मुक्ति पाउनु नै मोक्ष ठान्छ । यसले जगत्को उत्पत्तिमा पनि प्रकृति परिणामवादलाई स्वीकार्दछ । तर साङ्ख्य दर्शनमा भन्दा बढी यसले ईश्वरको अस्तित्वलाई स्पष्ट रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ । यस दर्शनका अनुसार जड प्रकृति र चेतनपुरुषका बीच सम्बन्ध स्थापित गराउने तत्त्व नै ईश्वर हो । प्रकृति परिणामकै फल स्वरूप

संसारको रचना भएकाले ईश्वर सृष्टिका निमित्त योजक वा प्रेरक तत्त्व मात्र हो (गिरी, २०५५ : ४७) ।

योग दर्शनले चित्तको निरोधलाई विशेष महत्त्व प्रदान गरेको छ । चित्त भनेको मन बुद्धि र अहङ्कारको समष्टि हो । चित्त शुद्ध निर्मल नभएसम्म ज्ञान मार्गमा अधि बढ्न सकिदैन र ज्ञान नभएसम्म मुक्तिको सम्भावना रहँदैन । योगद्वारा नै चित्तलाई स्थिर गराउन सकिन्छ । यसका निमित्त योग दर्शनले अष्टाङ्ग मार्ग बताएको छ । ती हुन् : यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधि । यम भनेको आन्तरिक एवम् बाह्य इन्द्रियहरूको संयम प्रक्रिया हो । यस अन्तर्गत अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रहलाई लिइएको छ । नियम भनेको मन, वचन र शरीरको शुद्धि गर्नु या सदाचारको पालना गर्नु हो । यसभित्र शौच, सन्तोष, तपस्या, स्वाध्याय र ईश्वर प्रणीधान पर्दछन् (उपाध्याय, २०६६ : ९२) । योग दर्शनमा यम अन्तर्गत के के गर्नु हुँदैन भनिएको छ भने नियम अन्तर्गत के के गर्नुपर्छ भनी त्यसको निर्देशन गरिएको छ । त्यसै गरी आसन भनेको शरीरलाई स्थिर वा नियन्त्रण गर्ने साधन हो । आसनको सङ्ख्या असङ्ख्य रहेका छन् । त्यसमा पनि चौरासी आसनहरू प्रमुख छन् । आजभोलि आसन प्रविधि लोकप्रिय भएको छ । आरामसँग बस्न सक्ने मुद्रा चयन गर्नु आसन हो । प्राणायाम श्वास प्रश्वास प्रक्रियालाई नियन्त्रित गरेर त्यसमा एउटा क्रम स्थापित गर्नु हो । योग दर्शनमा प्रत्याहार भन्नाले इन्द्रियहरूलाई बाह्य विषयबाट खिचेर ल्याई मनको वसमा राख्नु हो । धारणा भनेको आफूले चाहेको कुनै पनि विषयमा चित्त केन्द्रित गर्नु हो । त्यसै गरी ध्यान भनेको कुनै एक विषयमा चित्त एकाग्र गर्नु हो र समाधि भनेको चाहिँ ध्येय वस्तुमा चित्तलाई पूर्ण रूपमा एकाग्र गर्नु हो । यो योगको अन्तिम अवस्था हो । समाधि सम्प्रज्ञात र असम्प्रज्ञात गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । ध्यानका समयमा ध्याता र ध्येयका बीचमा द्वैत सम्बन्ध रहँदा सम्प्रज्ञात र त्यो सम्बन्ध नरहँदा असम्प्रज्ञात समाधि हुन्छ (गिरी, २०५५ : ४९) । असम्प्रज्ञात योग अवस्थामा पुगेको योगीका निमित्त संसारका कुनै पनि वस्तु अप्राप्य हुँदैन ।

योग दर्शनले पनि साङ्ख्य दर्शनले भैं पच्चीसवटा तत्त्वको अस्तित्वलाई स्वीकारेको छ । शेश्वर साङ्ख्य भैं ईश्वरको सत्तालाई समेत यसले स्वीकारेको छ । यस दर्शनअनुसार क्लेश कर्म, कर्मफल र आसयबाट मुक्त पुरुष नै ईश्वर हो ।

ईश्वर दिक्, कालभन्दा पर छ र सदा सर्वदा मुक्त छ । योग दर्शनले ईश्वरलाई स्वतन्त्र स्वीकार्दछ । यस संसारको कर्ता पालक र संहारक मान्दैन बरु सहायक कर्ता मान्दछ । ईश्वरको अस्तित्वका बारेमा यसले वेदलाई प्रमाण मान्दछ । योग अभ्यासद्वारा मोक्ष अवस्थासम्म पुग्न ईश्वरले सहयोग गर्ने कुरा पनि यसले स्वीकारेको छ । तप, स्वाध्याय, भक्ति, सेवा आदिबाट ईश्वर प्रसन्न हुन्छन् र भक्तलाई चित्तवृत्ति निरोधका निमित्त सहयोग गर्दछन् भन्ने योग दर्शनको विश्वास रहेको छ । चित्तवृत्ति निरोधबाट नै मोक्षार्थीले मोक्ष प्राप्त गर्दछ (उपाध्याय, २०६६ : ९४) । सुख, शान्ति, आनन्द, खुसी आदिका लागि मानसिक स्थिरता, एकाग्रताको आवश्यक पर्ने र मनलाई अधीनमा राख्न सकेमात्र संसारबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा यस दर्शनले व्यक्त गरेको छ । वर्तमान समयमा योग दर्शनको महत्त्व दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको छ ।

२.३.३ न्याय दर्शन

अक्षपाद गौतम मुनि न्याय दर्शनका प्रवर्तक मानिन्छन् । न्याय दर्शनको अर्थ परमाणुद्वारा तत्त्वको परीक्षण गर्नु हो । मूलतः न्याय दर्शनलाई आधुनिक ज्ञान मीमांसा अथवा तर्क शास्त्रका नामले पनि चिनिन्छ । प्राचीन संस्कृत ग्रन्थहरूमा न्याय दर्शनलाई तर्कशास्त्र, प्रमाणशास्त्र, हेतु, विद्या, वाद एवं समीक्षात्मक परीक्षण पनि भनेको पाइन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ९५) । अन्य दर्शन भैं न्याय दर्शनको अन्तिम लक्ष्य भनेको मोक्ष प्राप्ति हुन्छ । न्याय दर्शनमा मोक्षलाई अपवर्ग भनिएको छ । मोक्ष चाहने व्यक्ति मोक्षार्थी हो । उसले जगत्का भौतिक अभौतिक सम्पूर्ण कुराको ज्ञान प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ । न्याय दर्शनमा सोह्र तत्त्वको अध्ययन गरिएको छ । सोह्र तत्त्वलाई न्याय दर्शनले मोक्ष साधनको रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ । प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति र निग्रहस्थान आदि तत्त्वहरूको ज्ञानबाट मोक्ष प्राप्ति हुन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ९६) ।

प्रमाणहरूको प्रयोगद्वारा यथार्थत्व पत्ता लगाउने हुनाले न्यायलाई प्रमाणशास्त्र पनि भनिन्छ । न्याय दर्शनका अनुसार प्रमाण भनेको ज्ञानको साधन, प्रमाता भनेको जान्नेवाला प्रमिति भनेको ज्ञान र जान्न योग्य वस्तुलाई प्रमेय भनिन्छ । न्याय दर्शनले चारवटा प्रमाणलाई स्वीकार्दछ : प्रत्यक्ष, उपमान, अनुमान र

शब्द (चालिसे, २०६९ : २६) । प्रत्यक्ष प्रमा भनेको विषय र इन्द्रियको सन्निकर्षबाट उत्पन्न हुने ज्ञान हो र प्रत्यक्ष प्रमाको साधन नै प्रत्यक्ष प्रमाण हो । इन्द्रिय र विषयको सम्बन्धका लागि मुख्यतया इन्द्रियकै केन्द्रीयता हुने भएकाले प्रत्यक्ष प्रमा भनेर इन्द्रियलाई लिने गरिन्छ । प्रत्यक्ष प्रमाबाट उत्पन्न भएको प्रमा अवर्णनीय अव्यभिचारी र निश्चयात्मक हुन्छ । प्रत्यक्ष प्रमालाई पनि सविकल्पक र निर्विकल्पक भनेर विभाजन गरिएको छ । विशेष, विशेष्य र सम्बन्धले युक्त नभएको निष्प्रकारक ज्ञानलाई निर्विकल्पक भनिन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ९७) ।

न्याय दर्शनले अनुमान प्रमाणलाई पनि स्वीकार्छ । अनुमिति प्रमाको करणलाई अनुमान प्रमाण भनिन्छ र अनुमिति प्रमा भनेको परामर्श ज्ञानबाट उत्पन्न हुने यथार्थ ज्ञान हो । न्यायिकहरूले व्याप्ति ज्ञानलाई नै अनुमान भन्दछन् । जहाँ धुवाँ हुन्छ त्यहाँ आगो हुन्छ । भान्साघरमा धुवाँ आगो भएको ठाउँमा आगो देखेको मान्छेले पहाडमा धुवाँ देखिसकेपछि पक्कै त्यहाँ आगो हुनुपर्छ भन्ने अनुमान गर्न सक्छ, किनकि धुवाँ आगो नभइकन देखापर्दैन त्यसैले धुवाँबाट आगोको ज्ञान हुन्छ । यस्तो किसिमको अनुमानको आधारमा गरिने ज्ञानलाई नै अनुमान भनिन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ९९) । सादृश्य ज्ञान नै उपमान प्रमाण हो । न्याय दर्शनले शब्द प्रमाणलाई आगमन प्रमाणका रूपमा लिइन्छ । न्यायशास्त्रमा आप्तवाक्यलाई नै शब्द प्रमाणको रूपमा लिइन्छ र आप्त भनेको यथार्थ द्रष्टा र यथार्थवक्ता हो । वाक्यलाई नै प्रमाणका रूपमा स्वीकार्ने नैयायिकहरू वाक्यको दुई भेद मान्दछन् । लौकिक वाक्य प्रमाणको रूपमा आप्त वाक्यलाई लिइन्छ भने अलौकिक वाक्य प्रमाणको रूपमा वेदलाई लिइन्छ र लौकिक वाक्यबाट उपदिष्ट अर्थलाई दृष्टार्थ र वेदवाक्यद्वारा उपदिष्ट अर्थलाई अदृश्यार्थ भनिन्छ । माथिका चार प्रमाणहरूद्वारा जान्न योग्य बाह्य प्रमेयलाई न्याय दर्शनले स्वीकारेको छ । यसभित्र आत्मा, शरीर, इन्द्रिय, अर्थ, बुद्धि, मन, प्रवृत्ति, दोष, प्रेत्याभाव, फल, दुःख र उपवर्ग पर्दछन् (उपाध्याय, २०६६ : ९५) ।

न्याय दर्शनको मूल उद्देश्य भनेको मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । न्याय दर्शनमा प्रमाण, प्रमेय आदि सोह्र तत्त्वको ज्ञानबाट मिथ्याज्ञान अर्थात् अविद्या नाश हुने कुरा बताइएको छ । मिथ्याज्ञानको नाशबाट राग, द्वेष, मोह आदि विविध दोषहरूको निवृत्ति हुन्छ । दोषको नाशबाट प्रवृत्तिको नाश हुन्छ । प्रवृत्तिको नाशबाट जन्म हुँदैन ।

जन्मको अभाव भएपछि दुःख हुँदैन । दुःखको लेशमात्र नभएको अवस्था अपवर्ग हो, जसलाई मोक्ष भनिन्छ (मिश्र, सन् २०१६ : ३४८) । न्याय दर्शनका अनुसार सारा स्थूल जगत्को उपादानकारण निरवयव सूक्ष्म परमाणु हो । त्यसैले नैयायिकहरूलाई परमाणुवादी पनि भनिन्छ । सूक्ष्म दुईवटा परमाणु संयुक्त भएपछि द्वयणुक बन्दछ र तीन द्वयणुक मिलेर त्रसरेणु बन्दछ । यी दुई द्वयणुक र त्रसरेणुपछि स्थूल जगत्को संरचना बन्दछ । न्याय दर्शनमा स्थूल पदार्थको लागि उपादानकारण परमाणु र असमवायिकारण दुईवटा परमाणुहरूको संयोग र निमित्तकारण ईश्वर हो, जसको ज्ञान र प्रेरणाबाट परमाणु विशेष रूपले संयुक्त हुन्छ । न्याय दर्शनमा कर्मफल प्रदाताको रूपमा पनि ईश्वरलाई चिनाइएको छ (गिरी, २०५५ : ५०) । नित्य ज्ञानको रूपमा जीवात्मालाई स्वीकार गरी आत्मा प्रतिशरीर भिन्न अनेक छन् भनी स्वीकार गरिएको छ ।

न्याय दर्शनका अनुसार सम्पूर्ण दुःखबाट पार हुनु नै मोक्ष हो । मोक्षबाट नै मानिसको मिथ्याज्ञान घट्ने कुरा यसले स्वीकार गरेको छ । त्यसैले मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि निमित्त श्रवण, मनन र निदिध्यासको मार्गनिर्देशन न्याय दर्शनमा गरिएको छ ।

२.३.४ वैशेषिक दर्शन

विशेष पदार्थको प्रतिपादन गर्ने लक्ष्यले स्थापित दर्शन वैशेषिक दर्शन हो । यसका संस्थापक महर्षि कणाद हुन् । यस दर्शनमा द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष र समवाय गरी सात पदार्थको विस्तृत व्याख्या गरिएको पाइन्छ । यसले भौतिक जगत्को मूल कारण सूक्ष्मतम र व्यापक रूपले विशेष परमाणु पदार्थलाई मान्दछ । नित्य द्रव्यहरू सर्वथा समान छन् र प्रत्येक नित्य द्रव्यहरूमा आफ्नो एउटा विशेषता हुन्छ भन्ने मान्यता वैशेषिक दर्शनको रहेको छ (उपाध्याय, २०६६ : १०५०) । परमाणु रूपले समान रहेका अवस्थामा द्रव्यहरूलाई छुट्याउने काम विशेष पदार्थले गरेको हुन्छ । जल, पृथ्वी, तेज र वायु आदि परमाणुमा जुन कुराले भिन्नता ल्याउँछ त्यो नै विशेष नामको पदार्थ हो । परमाणु नित्य हुने हुँदा तिमा रहने विशेष गुण पनि नित्य नै हुन्छन् । नित्य परमाणु अनन्त हुने भएकाले विशेष पदार्थ पनि अनन्त नै हुन्छन् । यो सामान्यको विपरीत हो । यस दर्शनका अनुसार विशेष अनिवार्य पदार्थ हो । यसले एउटा आत्मालाई अर्को आत्माबाट, एउटा मनलाई अर्को मनबाट

छुट्याउँछ (उपाध्याय, २०६६ : १०७) । वैशेषिक र न्याय दर्शनको मोक्ष, जीवात्मा ईश्वर र परमाणुसम्बन्धी अवधारणा एकै रहेको छ । यी दुवैलाई समानतन्त्रका रूपमा विकास गरिएको छ । यी दुवै समान भनिनुमा दुवैको विवेच्य विषय र उद्देश्य एकै छन् । दुवै दर्शनमा मोक्ष बन्धनको कारण प्रमाण, विवेचनासम्बन्धी मान्यता आदिमा समान धारणा रहेको छ । न्याय दर्शनले चार प्रमाण मानेको छ भने वैशेषिक दर्शनले परमाणु सृष्टिवादमा जोड दिइएको छ । परमाणु निष्क्रिय र गुणयुक्त हुन्छन् निष्क्रिय परमाणुमा ईश्वरको इच्छाअनुसार गति पैदा हुन्छ र जगत्को सृष्टि हुन्छ (गिरी, २०५५ : ५२) । ईश्वरले परमाणुलाई जोडे संसारको सृष्टि गर्छ भन्ने यस दर्शनको मान्यता रहेको छ । हरेक पदार्थको निर्माणमा परमाणु कारण हुन्छ । परमाणु निरवयवी, अभिभाज्य, अतीन्द्रिय र नित्य भौतिक हुन्छ । निष्क्रिय पदार्थलाई एक अआपसमा मिलाउन यस दर्शनले अदृश्यको कल्पना गरेको हुन्छ । यसैलाई उत्तरवर्ती आचार्यहरूले ईश्वरका रूपमा स्वीकारेका छन् । वैशेषिक दर्शनअनुसार सृष्टि हुनु र प्रलय हुनु परमाणुको नियमित चक्र हो । सृष्टि चक्रकाप्रति उपादान कारण परमाणु हो भने निमित्त कारण चाहिँ ईश्वर हो । ईश्वरको इच्छाअनुसार प्रमाणु संयोग हुँदा सृष्टि र वियोग हुँदा प्रलय हुन्छ । यस दर्शनले मोक्षका लागि दुःखको अभावलाई कारण मान्दछ । जन्मका निमित्त प्रारब्ध निमित्त कारण हुन्छ । भोगद्वारा कर्म क्षय भएपछि शरीरको अन्त्य हुन्छ अनि त्यसपछि दुःखको समाप्त हुन्छ । यसरी दुःख नै मोक्षको कारण हो (उपाध्याय, २०६६ : १०९) । सांसारिक वस्तुको निर्माता ईश्वर नै आत्मा हो, यो अनुमानद्वारा सिद्ध हुन्छ भन्ने मान्यता यस दर्शनको रहेको छ । आत्माले जन्म मरण चक्रबाट छुटकारा पाउनु नै मोक्ष हो । वस्तुको यथार्थ ज्ञानबाट अज्ञान नष्ट भई दुःख निवृत्ति हुने र मोक्ष प्राप्त हुने, सृष्टिको आधार परमाणु, नित्य अविनाशी तत्त्व मान्ने यो दर्शन प्राचीन नभइकन पनि वस्तुपरक रहेको छ ।

२.३.५ मीमांसा दर्शन

मीमांसा शब्दको अर्थ विमर्श, छलफल, समीक्षा, पूजित विचार जिज्ञासा आदि भन्ने हुन्छ । यस दर्शनले वैदिक विषयमा उठेका अनेक पक्षको तर्कपूर्ण समीक्षा गर्ने हुँदा यसलाई मीमांसा भनिएको हो । यस दर्शनको प्रवर्तन जैमिनीद्वारा भएको हो (गिरी, २०५५ : ५२) । मीमांसा दर्शन वेदमा आधारित दर्शन हो । वेदको

कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डमध्ये कर्मकाण्डसँग सम्बन्धित मन्त्र ब्राह्मणरूपी पूर्व भागहरूलाई आधार मानेर मन्त्रहरूको व्याख्या गर्ने र वेदविहित नियम र कर्मको स्थापना गर्नु, कर्मकाण्डका मूल सिद्धान्तलाई युक्तिद्वारा प्रतिपादन गर्नु, वैदिक कर्मकाण्डको पुष्टि गर्नु मीमांसा दर्शनको उद्देश्य रहेको छ (चालिसे, २०६९ : ३१) । आत्मा मृत्युपश्चात् पनि विद्यमान रहन्छ । कुनै यस्तो शक्ति छ जसले कर्मको फल सुरक्षित राख्दछ । वेद अभ्रात हो यो जगत् सत्य हो । हाम्रो जीवन र कर्म स्वप्न मात्रै होइन भन्ने युक्तिहरू स्थापित गर्न मीमांसा दर्शन क्रियाशील रहेको देखिन्छ । संसारका यावत् पदार्थहरूलाई सत्य मान्दै आफूलाई द्वैतवादी कित्तामा उभ्याइएको यस दर्शनले अनेक आत्मा मानेको छ । यस्तो आत्मा जड भए पनि चैतन्य धारण गर्न सक्ने क्षमतावाला छ । आत्मा स्वयं प्रकाशमय छ र शरीर, इन्द्रिय र मनसँग सम्पर्क हुँदा आत्मामा चेतनाको सञ्चार हुन्छ । आत्मा भोक्ता हो शरीर भोगायतन हो । इन्द्रियहरू भोगका साधनहरू हुन् । पदार्थ भोग्य वस्तु हो । आत्मामा सुख, दुःख, क्रिया ज्ञान आदि गुणहरू रहने मानिएको छ । मोक्ष अवस्थामा आत्मा त्यस्ता गुणहरूले सून्य हुन्छ र शुद्ध द्रव्यका रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने मान्यता यस दर्शनको रहेको छ (चालिसे, २०६९ : ३२) । मीमांसा दर्शनका अनुसार वेदनिर्देशित यज्ञ, बलि, हवन आदि कर्मकाण्ड सम्पादन गर्नु नै धर्म हो । धार्मिक कर्मबाट मानिसलाई स्वर्ग प्राप्त हुन्छ । स्वर्ग भनेको दुःखको लेशमात्र पनि नभएको दिव्य स्थान हो र कर्म सम्पादनद्वारा त्यस्तो स्वर्गमा जान नपाउनु नै जीवनको परम लक्ष्य हो र कर्म सम्पादनद्वारा त्यस्तो स्वर्गमा जान पाउनु नै जीवनको चरम लक्ष्य हो भन्ने विचार यस दर्शनमा पाइन्छ । तापनि नव्य मीमांसाहरूले स्वर्गको प्राप्ति नभएर मोक्ष नै जीवनको चरम लक्ष्य हो भनेका छन् । कर्म र ज्ञानको संयुक्त प्रयासबाट नै मोक्ष प्राप्त हुने बताएका छन् (गिरी, २०५५ : ५३) । धर्मको प्रतिपादन गर्नु मीमांसा दर्शनको लक्ष्य हो । प्रत्यक्ष र परोक्ष गरी दुई प्रकारका प्रमाण मध्ये परोक्ष प्रमाणका अनुमान, उपमान, शब्द, आपत्ति र अनुपलब्धि जस्ता भेद उपभेद मानिएको छ । स्वतः प्रमाण्यवाद मीमांसा दर्शनको मान्यता हो । ज्ञान स्वतः प्रमाण हो, ज्ञानको प्रमाणिकता अन्य ज्ञानबाट सिद्ध हुने होइन । प्रमाण्य र प्रमाण दुवैको ज्ञान स्वतः हुन्छ । अप्रामाण्य वस्तुलाई अनुमान गरिन्छ । सत्य सामान्य व्यवहार हो भने भ्रम असामान्य हो । यस दर्शनका अनुसार कर्मबाट सृष्टि हुन्छ । शरीर, ज्ञानेन्द्रियहरू,

कर्मेन्द्रियहरू र भोगका विषय यिनै तत्त्वहरूको सृष्टिमा कार्य गर्दछन् । सृष्टिको क्रममा ईश्वरको कुनै स्थान छैन भन्ने मीमांसा दर्शनको मान्यता रहेको छ । यस दर्शनमा ईश्वरको समर्थन र विरोधमा कुनै तर्क दिइएको छैन (चालिसे, २०६९ : ३२) । यो निरीईश्वरवादी दर्शन पनि होइन किनभने यसले वेदविहित कर्मलाई स्वीकारेको छ । त्यसैले कोही कोही मीमांसालाई बहुवेदवादी दर्शन ठान्दछन् । वास्तवमा यज्ञ कर्ममा देवताको उपासना गर्दा गर्दै पनि मीमांसा दर्शन देवतालाई त्यति महत्त्व दिने दर्शन होइन । यस दर्शनमा देवता यज्ञको भाग ग्रहण गर्ने रूपमा मात्र स्वीकृत छन् । मीमांसा दर्शनका अनुसार यो संसार आदि र अन्त्यहित छ । त्यसैले यसको निर्माणमा कुनै एउटा ईश्वरको हात छैन अदृश्य ईश्वरको हात रहेको छ भन्ने यसको मान्यता रहेको छ । यो दर्शन मुख्य रूपमा वेदमा आधारित दर्शन भएकाले वेदशास्त्रमा प्रबल निष्ठा उत्पन्न गरेर धर्मबाट निवृत्ति र धर्म, सत्कर्ममा प्रवृत्ति गराउनु यस दर्शनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

२.३.६ वेदान्त दर्शन

वेद र अन्त दुई शब्द मिलेर वेदान्त शब्द बनेको छ । यसको अर्थ वेदको अन्त्य भाग भन्ने हुन्छ । त्यस्तै 'वेदानां अन्तसार इति' भन्ने विग्रहबाट वेदान्त शब्द बनेको छ । यसको अर्थ वेदको सारतत्त्व खिचिएको शास्त्र पनि भनिन्छ (मिश्र, सन् २०१६ : ५१८) । ज्ञान काण्डसँग सम्बन्धित शास्त्रलाई वर्तमान समयमा वेदान्त शब्दका रूपमा चिनिन्छ । यो दर्शनको आधार उपनिषद् हो । उपनिषद् पूर्वका वैदिक वाङ्मयहरूमा वेदान्त दर्शनको बीज पाइए पनि यसका आधार ग्रन्थहरू उपनिषद्लाई नै मानिन्छ (चालिसे, २०६९ : ३३) ।

उपनिषद्लाई ब्रह्मविद्याको द्योतक मानिन्छ । सम्पूर्ण वेदको मात्र नभई भारतीय दर्शनका आधार ग्रन्थको रूपमा समेत उपनिषद्लाई लिइन्छ । उपनिषद् ज्ञान र विज्ञानसम्बन्धी ग्रन्थ हो । वादरायण व्यासले ब्रह्म सूत्रमा जीव र मोक्ष तथा त्यसको उपाय सम्बन्धमा स्थापना गरेको मूलभूत मान्यताहरूलाई नै पछिल्लो समयमा वेदान्त शब्दका नामले चिनिन्छ । यस दर्शनलाई विकास गर्ने पश्चवर्ती दार्शनिकहरूले ब्रह्मसूत्र उपनिषद् र गीतामा भाष्य ग्रन्थ लेखेर वेदान्त दर्शनको विकास र विस्तार गरेको पाइन्छ । वेदान्त दर्शनका विद्वान्हरूले जीव, ईश्वर, ब्रह्म, संसार, माया, प्रकृति, विद्या, प्रमाण, नीति, आचार आदिको बारेमा व्याख्या गरेका

छन् । ब्रह्मसूत्र उपनिषद् र गीतामा गरिएको टीका भाष्य आदिका आधारमा वेदान्त दर्शनको विभिन्न मत देखापरेका छन् । तीमध्ये अद्वैत वेदान्त दर्शन महत्त्वपूर्ण रहेको छ । अतः यहाँ शङ्कराचार्यको अद्वैत दर्शनलाई संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अद्वैत वेदान्त दर्शनका प्रवर्तक शङ्कराचार्य हुन् । यिनलाई अद्वैत दर्शनको उत्प्रेरणा दिने व्यक्ति यिनकै परम गुरु गौडपादाचार्य हुन् । यिनकै दार्शनिक चिन्तनलाई आधार मानेर शङ्कराचार्यले अद्वैत दर्शनको प्रतिपादन गरेका हुन् । अद्वैत शब्दको अर्थ एउटै मात्र सत्ता ब्रह्म हो भन्ने स्वीकार्नु हो (गिरी, २०६६ : ५९) । अद्वैतवादका अनुसार ब्रह्ममात्र एक सत्य वस्तु हो । ब्रह्म निगुण छ, दिक्काल भन्दा पर छ, यो सबैको आत्मा हो । जीवात्माले परमात्मालाई अनुभूतिबाट मात्र प्राप्त गर्न सक्छ । यिनले जीवका सम्बन्धमा पनि विशेष भाव व्यक्त गरेका छन् । यिनका दृष्टिमा जीव ब्रह्म स्वरूप छ तर अविधाले गर्दा यो बन्धनमा परेको हुन्छ । अविधा नाश भएपछि जीव आफ्नो ब्रह्म स्वरूपमा प्राप्त हुन्छ । शङ्कराचार्यका विचारमा जीव र ब्रह्म एकै हुन् । अर्थात् 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्याजीवो ब्रह्मै नापरः' जीव ब्रह्म नै हो अरू केही होइन । यस आधारमा शङ्कराचार्यले जीव र ब्रह्मको ऐक्यस्थापना गरेका छन् (गिरी, २०५५ : ५४) । शङ्कराचार्यको दृष्टिमा जगत् मिथ्या हो र यस सारा दृश्य प्रपञ्च ब्रह्मको विवर्तमात्र हो । डोरीमा सर्पको भ्रम भए भैं संसारमा पनि सत्यको भ्रम भएको हो । यो जगत् नित्य निरन्तर परिवर्तनशील छ । यसको वास्तविक स्वरूप छैन अर्थात् सत्य छैन । जसरी जादुगरले जादु गरेर वस्तु उपस्थित गर्छ त्यसरी नै ब्रह्मले माया शक्तिबाट जगत्को उपस्थिति गर्दछ । शङ्करका दृष्टिमा जगत् मिथ्या भन्नुको तात्पर्य परमार्थमा जगत्को उपस्थिति छैन भन्नु हो । अद्वैत मतका अनुसार सत्ता तीन किसिमका छन् : प्रतिभासित, व्यवहारिक र पारमार्थिक । व्यवहारका क्रममा मात्र रहने सत्ता व्यावहारिक हो भने भाव वा प्रतीति भएका अवस्थामा रहने सत्ता प्रतिभासित हो । त्यसै गरी जुनसुकै अवस्थामा पनि रहि रहने वास्तविक सत्ता चाहिँ पारमार्थिक सत्ता हो । जगत् व्यावहारिक सत्तामा छ । पारमार्थिक सत्तामा छैन । प्रतीति भएका अवस्थामा मरुभूमिमा पानी छ तर व्यवहारिक सत्तामा छैन र पारमार्थिक सत्तामा त हुने कुरै भएन । परामार्थि चाहिँ ब्रह्म भन्दा अतिरिक्त केही पनि नभएकाले पारमार्थिक सत्तामा ब्रह्म मात्रै छ (गिरी, २०५५ : ५५) । अद्वैत वेदान्त दर्शनमा मायाको भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण रहेको छ । निर्विकार ब्रह्म स्वभिन्न माया शक्तिद्वारा

युक्त भएर ईश्वर जीव र जगत् रूपको बन्दछ । निर्गुण अद्वैत ब्रह्ममा द्वैत र नानात्वको प्रतीति हुनु अनि संसार देखा पर्नुको एकमात्र कारण माया हो । माया उपाधिले युक्त भएको सत्त्व गुण प्रधान चैतन्यलाई ईश्वर मान्ने र उसैलाई जगत्को कारण मान्ने यस दर्शनले जगत्लाई ब्रह्मको विवर्त मानेको छ । सृष्टिसम्बन्धी यस मान्यतालाई विवर्तवाद भनिन्छ । कार्यरूपी जगत् कारणरूपी ईश्वर या ब्रह्मको वास्तविक रूपान्तरण नभएर भ्रममात्र हो भन्नु नै विवर्तवाद हो । यसरी ब्रह्म ईश्वर माया, जीव, जगत् आदिका बारेमा विशिष्ट धारणा प्रस्तुत गरेको अद्वैत दर्शनले मोक्षका निमित्त ज्ञानलाई अनिवार्य स्वीकारेको छ । ज्ञानद्वारा नै अविद्यालाई घटाइ जीव र ब्रह्मको एकत्व अनुभव गरी नित्य, शुद्ध, मुक्त र चैतन्य स्वरूपमा अवस्थित हुनु नै मोक्ष हो त्यही नै जीवनको परम लक्ष्य हो (उपाध्याय, २०६६ : १२५) भन्ने मान्यता यस दर्शनमा रहेको छ ।

२.४ पूर्वीय दर्शनका मुख्य मान्यता

दर्शन एक गम्भीर चिन्तन र उच्च बौद्धिकतासँग सम्बन्धित रहेको विषय हो । दर्शनमा ईश्वर, प्रकृति, ज्ञान, विज्ञान, जीव, जगत्, आत्मा, परमात्मा, ब्रह्म आदिको व्यापक विवेचना र तार्किक ढङ्गबाट विश्लेषण गर्ने हुँदा दर्शन विशिष्ट किसिमको मानवीय चिन्तन मानिन्छ । अनादि र अपौरुषेय रचना मानिएको वेदादि श्रुति ग्रन्थहरूमा आधारित पूर्वीय दर्शनका परम्परामा षड्दर्शनका आचार्यहरू कपिल, पतञ्जली, गौतम, कणाद, जैमिनी, वादरायण तथा यिनीहरूका मतानुयायी एवं ती दर्शनका विशिष्ट व्याख्याता टीकाकार भाष्यकार गरी प्रशस्तै विद्वान् ऋषिहरू देखापरेका छन् । जीवन जगत्प्रतिको आ-आफ्ना दृष्टिकोणहरूका आधारमा व्याख्या विवेचनामा भिन्नता आउनाले एउटै मूल श्रुतिबाट जन्मेर पनि पूर्वीय दर्शनमा अनेक भेद देखापरेका छन् । आस्तिक दर्शनभित्र षड्दर्शन बाहेक चैतन्य, पशुपात, व्याकरण आदि आदि अनेक शाखा प्रशाखाहरू पूर्वीय दर्शनमा देखिएका छन् । पूर्वीय दर्शनमा आत्मा, जीव, ईश्वर, प्रकृति, जड, चेतन, सुख, दुःख, आनन्द, ज्ञान, विज्ञान, जन्म, पुनर्जन्म, धर्म, कर्म, भक्ति, वैराग्य, स्वर्ग, नर्क, मोक्ष आदिसम्बन्धी चिन्तनहरूलाई षड्दर्शनका मुख्य चिन्तनका रूपमा लिन सकिन्छ । यिनै कुराहरू नै पूर्वीय षड्दर्शनका आधारभूत मान्यताहरू हुन् । यिनको संक्षिप्त परिचय तल गरिएको छ :

२.४.१ ईश्वर

स्वतन्त्र र निरपेक्ष अस्तित्व भएको सर्वोच्च सत्ता नै ईश्वर हो । ईश्वरको अभावमा विश्वको अस्तित्व नरहने हुँदा उसलाई विश्वको आधार स्वरूप रहेको सर्वश्रेष्ठ चेतनायुक्तका लिइन्छ (गिरी, २०५५ : ५०) । साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त सबै दर्शनले आ-आफ्नै ढङ्गबाट ईश्वरलाई स्वीकारेका छन् । साङ्ख्या दर्शनले प्राकृतिक गुणहरूको भोक्ता पुरुषका रूपमा, योग दर्शनले प्रकृति र पुरुषको संयोग गराउने तत्त्वका रूपमा, न्याय र वैशेषिक दर्शनले जगत्को निमित्त कारणका रूपमा तथा वेदान्त दर्शनले व्यवहारिक दृष्टिकोणबाट जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहारको कारकका रूपमा ईश्वरलाई स्वीकारेको पाइन्छ (चालिसे, २०६९ : ६०) । मीमांसा दर्शनले प्रत्यक्ष रूपमा ईश्वरको चर्चा गरेको छैन तापनि वैदिक कर्मकाण्डका विधिहरूलाई अवलम्बन गरेको हुनाले यसमा पनि ईश्वरको अस्तित्व जीवित नै देखिन्छ । पूर्वीय दर्शनअनुसार ईश्वर सगुण, सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, स्वतन्त्र एवं व्यक्तिपूर्ण छ । चराचर जगत्को नियन्ता मानिसको ईश्वर समस्त दोषरहित छ । एव अशेष कल्याण गुण सम्पन्न छ (गिरी, २०५५ : ६५) । सर्वशक्तिमान ईश्वरको कृपाबाट नै जीवले सुख, शान्ति, आनन्द एवं सम्पूर्ण भूक्तिको साथै अन्त्यमा परम आनन्द मोक्ष समेत प्राप्त गर्छ ।

२.४.२ आत्मा

सम्पूर्ण वैदिक वाङ्मयभित्र आत्माका बारेमा व्यापक चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । आत्मा शब्दको अर्थ सबै तिर व्याप्त भएको वस्तु हो भने अर्को अर्थअनुसार जो निरन्तर कर्मफल प्राप्त गर्छ त्यो आत्मा हो भन्ने मान्यता रहेको छ । यो जड पदार्थ भन्दा भिन्न चेतन सत्ता हो । वेद उपनिषददेखि लिएर वेदान्त, योग आदि सबै दर्शनमा आत्माको खोजी गरिएको छ । अद्वैत वेदान्त दर्शनअनुसार आत्मा नै एक मात्र वास्तविक तत्त्व हो । न्याय र वैशेषिक दर्शनले आत्मालाई अचेतन तत्त्व मानेका छन् । मन, शरीर र इन्द्रियसँग सम्पर्क भएपछि मात्र आत्मामा चेतनाको सञ्चार हुन्छ (गिरी, २०५५ : ५२) । न्याय र वैशेषिकअनुसार चेतना आत्माको आगन्तुक गुण हो । मीमांसा दर्शनमा पनि चेतनालाई आत्माको आगन्तुक गुण नै मानिन्छ । तर साङ्ख्य दर्शनमा आत्मालाई चैतन्य स्वरूप मानिएको छ । आत्माको मूल लक्षण नै चेतना हो । आत्मामा कुनै पनि किसिमको परिवर्तन आउँदैन । साङ्ख्य र योग दर्शनअनुसार आत्मा अनादि र

अनन्त छ (गिरी, २०५५ : १८) । शङ्कराचार्यले आत्मालाई ब्रह्म स्वरूप मानेका छन् । जीव सांसारिक वास्नाबाट मुक्त भएपछि आफ्नो ब्रह्म स्वरूपमा प्राप्त हुन्छ । त्यसै गरी वेदान्त दर्शनले शुद्ध चेतना वा आत्मालाई ब्रह्मका रूपमा लिइएको छ र आत्मा बाहेक अरू केही पनि वास्तविक छैन भन्ने मानेको छ । अरू दर्शनले नित्य, सर्वव्यापक, अभौतिक द्रव्यका रूपमा आत्मालाई मानेका छन् ।

२.४.३ जगत्

पूर्वीय दर्शनमा संसार संसारिक वस्तुलाई अनित्य र क्षणिक मानिएको छ । त्यसैले परिवर्तन नै जगत्को मुख्य विशेषता हो । न्याय र वैशेषिक दर्शनका अनुसार संयोग र विभावका कारणले संसार परिवर्तनशील देखिन्छ (गिरी, २०५५ : १४०) । मीमांसा दर्शनका अनुसार संसार नित्य परिवर्तनशील छ । यस परिवर्तनको न आरम्भ छ न त अन्त्य नै छ । साङ्ख्य दर्शनका अनुसार प्रकृति सत्त्व, रज र तम तीन गुणले बनेको छ । ती गुण सूक्ष्म र परिवर्तनशील छन् । त्यसैले संसार परिवर्तनशील छ (गिरी, २०५५ : ४५) । वेदान्त दर्शनका अनुसार सांसारिक पदार्थ परिवर्तनशील भएकै हुँदा जगत् अनित्य छ । यस दर्शनले परमार्थमा ब्रह्म मात्र सत्य छ र शाश्वत छ जगत् परिवर्तनशील छ भनिएको छ । परिवर्तनको अभिनयमा हुने मात्र वस्तुलाई पूर्वीय दर्शनले सत्य मानेको छ । त्यसैले प्रायः सबै पूर्वीय दर्शनले जगत्लाई क्षणिक नस्वर, परिवर्तनशील, क्षणभङ्गुर जस्ता विशेषता दिइएका छन् । जगत् परिवर्तनशील भएको हुनाले यसबाट निर्मित देह र देहसँग सम्बन्ध राख्ने सबै वस्तु क्षणिक र नाशवान् छन् । एउटै मात्र आत्मा तत्त्व वा चैतन्य तत्त्व सत्यम र स्थिर छ भन्ने मान्यता पूर्वीय दर्शनको रहेको छ । पूर्वीय दर्शनले संसारलाई भोग्य वस्तुका रूपमा स्वीकारेको छ ।

२.४.४ प्रकृति

पूर्वीय दर्शनमा प्रकृतिप्रति चिन्तन मुख्य रूपमा साङ्ख्य दर्शनमा गरिएको छ । यस दर्शनका अनुसार प्रकृति सत्त्व, रज र तम गुणले युक्त छ । त्रिगुणात्मक प्रकृतिबाट नानारुपात्मक जगत्को सृष्टि हुन्छ । त्यसैले सम्पूर्ण दृश्य जगत्मा प्रकृति नै मूल कारण हो (उपाध्याय, २०६६ : ८४) । अव्यक्त प्रकृति जसको कुनै कारण छैन सम्पूर्ण दृश्यमान जगत्को कारण हो । प्रकृति शाश्वत छ, दिक् र कालको

सीमाभन्दा पर छ, प्रकृति अवयव रहित छ । प्रकृति जड भए पनि सक्रिय छ । प्रकृतिमा गति छ, त्यसैले यो निरन्तर क्रियाशील छ । प्रकृतिबाट महत् तत्त्व, महत्त्वबाट अहङ्कार, अहङ्कारबाट पञ्चतन्मात्रा र एघार इन्द्रिय, पञ्चतन्मात्राबाट पञ्चमहाभूतका परमाणु र परमाणुबाट सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि हुन्छ । अव्यक्त प्रकृति क्रमशः दृश्यपदार्थमा विकसित हुनु सृष्टिक्रम हो । प्रकृति गतिशील भए पनि देख्न नसक्ने हुँदा चैतन्य पुरुषको अपेक्षा गर्छे । त्यसैले सृष्टिको रचनामा प्रकृतिलाई पुरुषको सहयोग चाहिन्छ (गिरी, २०५५ : ४५) । प्रकृतिबाट जे जति पदार्थको सृष्टि भएको छ, ती पदार्थको भोक्ता पुरुष हो ।

२.४.५ जीव

शरीर, इन्द्रिय र अन्तः स्करणसंग सम्बन्धित आत्मालाई जीव भनिन्छ । जीवसम्बन्धी चिन्तन वेद, उपनिषद्, गीता जस्ता ग्रन्थदेखि लिएर शङ्कर, रामानुज, मध्व, निम्मार्क, बल्लभ जस्ता वेदान्तिहरूले आफ्नो चिन्तनको विषय बनाएका छन् । वेदान्त दर्शनमा जीवलाई ब्रह्म या ब्रह्मको अंश सांसारिक वास्नामा बद्ध जस्ता गुणले विशिष्ट मानिएको छ । जीव ईश्वरको अंश भए पनि संसारमा आवागमन गर्ने र संस्कारअनुसार सुख दुःखको भोग गर्ने चेतना हो । शङ्कराचार्यले जीव सांसारिक वास्नाबाट मुक्त भए पनि ब्रह्म स्वरूप रहने धारणा व्यक्त गरेका छन् । विभिन्न उपाधिका कारणले जीव पनि अनन्त र अनेक छन् । यस्तो जीव जाग्रदावस्थामा शरीर, इन्द्रिय, मन र बुद्धिलाई लिएर विषयभोग गर्दछ । स्वप्नमा वास्नामय पदार्थलाई स्वीकार्दछ अनि सुषुप्तिमा अज्ञानमा नै रमिरहन्छ र आफ्नो यथार्थ स्वरूपलाई जानेपछि मुक्त हुन्छ र शक्ति प्राप्त गर्दछ (गिरी, २०५५ : ५६) । वेदान्त दर्शनका अनुसार जीवनको लक्ष्य आफ्नो नित्य शुद्ध शरीरमा प्राप्त हुनु हो । यो जड तत्त्वदेखि इतर अनादि, अनन्त, शाश्वत मायाले वशीभूत जस्ता तत्त्वले युक्त देखिन्छ ।

२.४.५ ब्रह्म

पूर्वीय दर्शनमा ब्रह्मलाई सत् चित र आनन्द स्वरूप मानिएको छ । यसैबाट जगत्को सृष्टि, स्थिति र लय हुने बताइएको छ । वेदान्त दर्शनले ब्रह्मलाई जगत्को कारण, अनन्त, व्यापक, चैतन्य, आनन्द, स्वरूप, जगत्को नियन्ता, वास्तविक सत्ता आदिका रूपमा लिइएको छ । शङ्कराचार्य ब्रह्म मात्र सत्य छ र

बाँकी सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्च ब्रह्मको विवर्क मात्र हो (उपाध्याय, २०६६ : १२५) । रामानुज ब्रह्मलाई जीवको मालिक, जगत्को आधार जीवलाई मोक्ष प्रदान गर्ने वात्सल्य गुणले युक्त भएको स्वीकार्दछन् । पछिल्ला वैष्णव आचार्यहरूले रामानुजकै मतलाई स्वीकारेका छन् । सबैले ब्रह्मलाई निमित्त कारण मानेका छन् । ब्रह्म, शाश्वत, अपरिणामी, निर्विकार सत्ताका रूपमा वेदान्त दर्शनले परिभाषित गरेको छ (गिरी, २०५५ : ५५) । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्म सगुण र निर्गुण दुवै किसिमको स्वीकारेको छ । सगुण भन्नाले सत् गुणले युक्त दया, माया भएको कृपालु, पितृमात्री स्वरूप ईश्वरको गुणलाई जनाउँछ । निर्गुण भन्नाले आकार प्रकारले रहित अनुभवद्वारा गम्य नरम गुण नभएको भन्ने बुझिन्छ । सम्पूर्ण दृश्य जगत्को आदिकारण र पर्यवासनाको आश्रय स्थलको रूपमा वेदान्त दर्शनले ब्रह्मको परिचय दिइएको छ ।

२.४.६ बन्धन तथा मोक्ष

पूर्वीय दर्शनमा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तन महत्त्वपूर्ण रहेको छ । सांसारिक बन्धन भनेको जीवात्माले अनेक जुनी लिएर जन्मनु, मर्नु अनि जीवनमा लोभ, मोह, क्रोध, ईर्ष्या, डाह आदिको प्रन्जामा परिरहनु हो । जीव विभिन्न किसिमका आशा तृष्णाहरूका कारण बन्धनमा परेको हुन्छ । यस किसिमको बन्धनबाट अलग रहनु नै मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । पूर्वीय षड्दर्शनले मुक्ति तथा मोक्ष प्राप्तिलाई जीवनको परम लक्ष्यका रूपमा लिइएको छ । साङ्ख्य दर्शनले प्रकृति र पुरुषको भेदज्ञान प्राप्त गर्नुलाई मोक्ष मानेको छ भने प्रकृति र पुरुषको ज्ञान प्राप्त नगर्नुलाई बन्धन मानेको छ (गिरी, २०५५ : २१) । न्याय र वैशेषिकका अनुसार तत्त्वको यथार्थ ज्ञान नहुनु बन्धन या अज्ञान हो । त्यसै गरी वेदान्त दर्शनका अनुसार आत्मामा ज्ञानको अभाव हुनु नै बन्धन हो । अज्ञानका कारण मनुष्य बन्धनमा पर्दछ । जब अज्ञानको समाप्ति हुन्छ, तब मनुष्यमा निर्मल विद्या र विवेकको उदय हुन्छ । अज्ञानको आवरणबाट मुक्त भएपछि मानिस मोक्षको आधिकारी ठान्दछ । आचार्य शङ्करले आत्माले वास्तविक स्वरूप ब्रह्ममा लिन हुनुलाई मोक्ष मानेका छन् । रामानुजका अनुसार जीव ब्रह्मभावमा पुग्नु नै मोक्ष प्राप्त गर्नु हो (गिरी, २०५५ : ६०) । यसरी पूर्वीय दर्शनमा जीवले बारम्बार जन्म र मृत्युको चक्रमा परिरहनु र लोभ, मोह, दुःख आदि भोगिरहनुलाई बन्धनका रूपमा लिइएको छ भने त्यस्तो

बन्धनबाट मुक्त भई ईश्वरको साक्षात्कार गर्नु वा ब्रह्म स्वरूपमा रहनुलाई मुक्तिका रूपमा लिइएको छ ।

२.४.७ कर्मवादी चिन्तन

पूर्वीय षड्दर्शनमा कर्मका बारेमा विशेष चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । कर्मवादी चिन्तनअनुसार मानिसले आफूले गरेको कर्मको फल अनिवार्य रूपले भोग्ने पछि । भोग नगरेसम्म कर्मको क्षय हुँदैन भन्ने मान्यता पूर्वीय दर्शनमा रहेको छ । जीवले जस्तो कर्म गर्छ उस्तै फल प्राप्त गर्छ । शुभ कर्मले सुख प्राप्त गर्छ भने अशुभ कर्मले दुःख प्राप्त गर्छ । शुभकर्मले उत्तम लोक प्राप्त हुन्छ भने अशुभ कर्मले अधोम लोक प्राप्त हुन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ६०) । यसलाई साङ्ख्य दर्शनले पनि मानेको छ । गीतामा फलको आशा नगरी कर्म गर्न प्रेरणा दिइएको छ । यस्तो कर्मलाई निष्काम कर्म भनिन्छ । सकाम कर्मले मानवलाई संसारमा बाँध्छ भने निष्काम कर्मले संसारबाट छुटकारा गराउँछ ।

२.४.८ सुख तथा दुःख

पूर्वीय दर्शनमा सुख तथा दुःखसम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसलाई चाहेको खोजेको कुरा पाउँदा सुखको र त्यस्तो नपाउँदा दुःखको अनुभव हुन्छ । सुख मानेमा सुख दुःख मानेमा दुःख हुनाले सुख दुःख सोचाइमा पनि भर पर्छ । पूर्वीय षड्दर्शनले संसारलाई दुःखको सागरको रूपमा लिइएको छ । मानिस सांसारिक बन्धनमा पर्नुलाई दुःख मानिएको छ । संसारमा जन्म लिएपछि मानिसले अवश्य दुःख भोग्नु पर्छ त्यो दुःखको कारण अज्ञान हो । जबसम्म मानिसले ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैन ऊ दुःखको संसारबाट मुक्त हुन सक्दैन (गिरी, २०५५ : २१) । मानिसबाट अज्ञान नहटेसम्म दुःख नघट्ने र दुःखको निवृत्ति नभएपछि सुख वा आनन्द प्राप्त नहुने हुँदा सुख दुःखको सम्बन्ध ज्ञान तथा अज्ञानसँग रहेको हुन्छ भनी पूर्वीय दर्शनमा व्यक्त भएको छ । वास्तवमा शुभ कर्मबाट सुख प्राप्ति हुने र अशुभ कर्मबाट दुःख प्राप्ति हुने विश्वास आस्तिक दर्शनको रहेको छ ।

२.४.९ जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्म

प्राणीहरूको जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मका बारेमा पूर्वीय दर्शनमा अनेक चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । पूर्वीय दर्शनले जन्म र मृत्युलाई शरीरको धर्म मानेको छ । तर

अभर, अमर आत्माले शरीर ग्रहण गर्नुलाई जन्म र छोड्नुलाई मृत्यु मान्दछ । प्राणी आफ्नो कर्मअनुसार अनेक शरीर धारण गर्दछ, र मानव जीवन प्राप्त पछि सत् कर्म गरेर मुक्ति प्राप्त गर्दछ (गिरी, २०५५ : २३) । चार्वाक दर्शन बाहेक अन्य सबै दर्शनले पुनर्जन्म स्वीकारेका छन् । गीतामा यससम्बन्धी विशेष चिन्तन पाइन्छ । जो जन्मन्छ, त्यसको अवश्य मृत्यु हुन्छ, र जो मर्छ, त्यो अवश्य जन्मन्छ । जसरी मान्छे, आफ्ना लुगाहरूलाई पुराना भएपछि छाडेर नयाँ लुगा लगाउँछ, त्यसरी नै आत्मा पनि पुरानो शरीर छाडेर नयाँ शरीर धारण गर्दछ (गिरी, २०५५ : २३) । यस चिन्तनले शारीरिक अथवा भौतिक वस्तुप्रति ममताको त्याग र सत्कर्मप्रति निष्ठा विकास गरेको देखिन्छ । वेदान्त दर्शनले मृत्युपछि स्थूल शरीर त्याग गरेर जीवात्माले सूक्ष्म शरीर प्राप्त गर्दछ । जीवात्मामा आफ्नो कर्मफल समाप्त नहुन्जेल यस संसारमा आवागमन गर्दछ, भन्ने मान्यता रहेको छ ।

२.४.१० आत्मसंयम

इन्द्रियहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न सक्ने कार्यलाई आत्मसंयम भनिन्छ । मानवीय मनमा अनेक किसिमका कामवास्नाहरूको प्रादुर्भाव भइरहेका हुन्छन् भने इन्द्रियहरू पनि भौतिक पदार्थप्रति आकर्षित भइरहन्छन् । त्यसमाथि पनि काम, क्रोध, मोह, लोभ जस्ता मानवीय शत्रुहरूले सत्कर्म सम्पादनमा व्यवधान ल्याएका हुन्छन् । त्यसैले दूषित भावनाहरूलाई सधैंका लागि नष्ट गरेर एकाग्र चित्त गरी आत्मसाक्षात्कार, परम सुख वा आनन्दको प्राप्तिका लागि योग साधनामा लाग्नुपर्छ । योग साधनाबाट नै इन्द्रियहरू माथि नियन्त्रण गर्न सकिने कुरा पूर्वीय दर्शनमा उल्लेख गरिएको छ (गिरी, २०५५ : २२) । आत्मसंयमबाट मानिस भौतिक संसारबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ ।

२.४.११ स्वर्ग र नर्क

स्वर्ग र नर्कसम्बन्धी धारणा पूर्वीय दर्शनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यी दुवै सुख र दुःख भोग्ने परलोक हुन् । स्वर्ग सत्कर्मको परिणामबाट प्राप्त हुन्छ भने नर्क दुष्कर्मबाट प्राप्त हुन्छ । यी दुवै लोक मानवीय चाहनाका ग्राहिय र ताज्य छन् । जहाँ दिव्यत्व, अमरत्व, भोग, तृप्ति, सुख जस्ता कुरा पाइन्छन् । यी मानवीय चाहनाका उच्च स्वर्गीय रूप हुन् । नर्क मानिसले त्याग्न चाहेका हिनतर वस्तुहरू

हुन् । त्यसमा मृत्यु, भय, पीडा, दानवीय, क्रुरता जस्ता कुराहरू पर्दछन् । मानवका उच्चतर स्वर्गीय चाहनालाई देवता, स्वर्गीय, सौम्य, सत्त्व, त्याग, सन्तोष, निर्भय, शुद्ध आदि बिम्बद्वारा व्यक्त गरिएको पाइन्छ । मीमांसा दर्शनका अनुसार यज्ञयज्ञादि गर्नाले स्वर्ग प्राप्त हुन्छ र नगर्नाले नर्क प्राप्त हुन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ११३) । पूर्वीय दर्शनका अनुसार यज्ञ, यज्ञादि, कर्म, दान, धर्म, व्रत, अहिंसा आदि गर्नाले स्वर्ग प्राप्त गर्न सकिन्छ भने हिंसा, क्रुर, कठोरता, लोभ, ईर्ष्या आदिबाट नर्क प्राप्त हुन्छ ।

२.५ षड्दर्शनमा योग र भोगसम्बन्धी चिन्तन

पूर्वीय दर्शनका प्रायः सबै षड्दर्शनमा योग र भोगसम्बन्धी चिन्तन पाइन्छ । जीवनमा योगपूर्वक भोग गर्नुपर्ने धारणालाई षड्दर्शनले कुनै न कुनै रूपमा स्थापित गरेका छन् । यहाँ षड्दर्शनले स्थापितगरेका योग र भोगसम्बन्धी चिन्तनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.५.१ साङ्ख्य दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि

साङ्ख्य दर्शनमा प्रकृतिको बन्धनबाट मुक्त हुन योग साधनामा लाग्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । साङ्ख्य दर्शनका अनुसार संसारका सबै विषयवस्तु सुख, दुःख र मोहले युक्त छन् । त्यसैले यी वस्तुहरूको उपभोगबाट मानिसले सुख दुःख नै प्राप्त गर्छ । यी सुख दुःखको मोह सत्त्व, रज र तम गरी तीन गुणबाट उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैले यस किसिमको भोगबाट निवृत्त हुनु मानव जीवनको उद्देश्य हुनु पर्ने कुरा यस दर्शनमा उल्लेख गरिएको छ (माधवाचार्य, २०७० : २६३) । यी सम्पूर्ण दुःख सुखको कारण अज्ञान हो । अज्ञानका कारण नै जीव बन्धनमा परेको हुन्छ । अज्ञानवश मानिसले प्रकृति र पुरुषको यथार्थलाई बुझ्न सकेको छैन । जब जीवले आत्मचिन्तनद्वारा प्रकृति र पुरुषको वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्छ र ऊ सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुनु साङ्ख्य दर्शनको अन्तिम लक्ष्य हो (गिरी, २०५५ : ४७) । यस दर्शनका अनुसार सांसारिक जीवन आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक दुःखहरूबाट भरिपूर्ण छ । यी विविध दुःखहरूबाट अपवर्ग प्राप्त गर्नु नै जीवनको परम लक्ष्य हो । यी दुःखहरूबाट छुटकारा प्राप्त गर्न जीवात्माले विवेकज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु पर्छ । विवेकज्ञान प्राप्त

गर्नका लागि जीवले योग मार्ग अपनाउनु पर्ने कुरा यस दर्शनले व्यक्त गरेको छ (गिरी, २०५५ : ४८) । जीव प्रकृतिको बन्धनबाट मुक्त भए पनि ऊ मन, चित्त, अहङ्कार र इन्द्रिय आदिको बन्धनमा परेको हुन्छ । साङ्ख्यको ज्ञानले जीव यस प्रकारको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । आत्मा र अनात्माको भेदको ज्ञान प्राप्त गर्न नसक्नु नै बन्धन हो । यस किसिमको ज्ञान प्राप्त भएपछि बन्धन रहँदैन भन्ने दृष्टि साङ्ख्य दर्शनको रहेको छ (चालिसे, २०६९ : ७६) । त्यसैले यस सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन जीवले योग साधनाद्वारा प्रकृतिको वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणा साङ्ख्य दर्शनको रहेको छ ।

२.५.२ योग दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि

योग दर्शनले जीवात्मा र परमात्माको मिलन नै योग ठान्छ भने दार्शनिकहरू चित्तवृत्ति अर्थात् मानसिक चञ्चलताको नियन्त्रण गर्नु नै योग ठान्दछन् । चित्त, मन, अहङ्कार र बुद्धिको सामुहिक स्वरूप हो । चित्तलाई जबसम्म योग मार्गमा लाग्न नसकिने कुरा योग दर्शनले उल्लेख गरेको छ (गिरी, २०५५ : ४८) । योगद्वारा नै चित्तवृत्तिको निरोध अर्थात् मानसिक चञ्चलताको नियन्त्रण गर्न सकिने भएकाले मानवले अष्टाङ्ग मार्ग अपनाउनु नै योग हो । यसका लागि यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि आदि कुराको पालना गर्नुपर्छ । यम भन्नाले मन, वचन र शरीरसम्बन्धी संयमलाई बुझाउँछ भने नियम भनेको मन, वचन र शरीरको शुद्धि गर्नु या सदाचारको पालना गर्नु हो । योग दर्शनमा यस अन्तर्गत के के गर्नु हुँदैन र नियम अन्तर्गत के के गर्नुपर्छ भनी त्यसको निर्देशन गरी योग साधनाद्वारा आत्मसंयम गर्न सिकाएको छ । जसले आत्मसंयमद्वारा ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ उसले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्छ । त्यसै गरी आसन भनेको शरीरले स्थिर र नियन्त्रण गर्ने साधन हो । श्वास प्रश्वास प्रक्रियालाई नियन्त्रण गरेर त्यसमा एउटा क्रम स्थापित गर्नु प्राणायाम हो । प्रत्याहार भन्नाले इन्द्रियहरूलाई बाह्य विषयबाट खिचेर ल्याई मनको वशमा राख्नु हो । त्यसै गरी धारणाबाट आफूले चाहेको कुनै पनि वस्तुमा चित्त केन्द्रित गर्न सकिन्छ भने ध्यानबाट चाहेको वस्तुमा निरन्तर चित्त एकाग्र गर्न सकिन्छ । योगको अन्तिम अवस्था समाधि हो । यस अवस्थामा आएपछि चित्तवृत्ति निरोध हुन्छ । चित्तवृत्ति निरोधबाट नै मानव जीवन

सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छ (गिरी, २०५५ : ४९) भन्ने धारणा योग दर्शनको रहेको पाइन्छ ।

२.५.३ न्याय दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि

अरू दर्शनले भैं न्याय दर्शनले पनि संसारलाई दुःखमय ठान्दछ । दुःखको कारण भौतिक पदार्थ हुन् । जीवले साधनाद्वारा भौतिक पदार्थको ज्ञान प्राप्त गर्नु नै न्याय दर्शनमा योग ठानिन्छ (शर्मा, सन् २०१६ : ३८६) । यस संसारबाट मुक्ति प्राप्त गर्नुपर्ने धारणा न्याय दर्शनको रहेको छ । यस दर्शनले जीवात्मालाई अनेक मानेको छ । राग, द्वेष, बुद्धि, ज्ञान, सुख, दुःख, इच्छा, प्रयत्न आदि तत्त्वहरू गुणका कारण आत्मामा रहन जाँदा आत्मा बन्धनमा परेको हुन्छ । यस बन्धनबाट मुक्त हुन जीवात्माले योग साधना गर्नुपर्ने धारणा न्याय दर्शनको रहेको छ । विभिन्न प्रकारका अज्ञानका कारण बन्धनमा परेको जीवले मुक्ति प्राप्त गर्नका लागि भौतिक पदार्थको ज्ञान प्राप्त गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि मानवले आफूलाई ध्यानमा केन्द्रित गर्न सक्नु पर्छ । अनिमात्र मानवले तत्त्वज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ । जीव अज्ञानका कारण क्षणिक वस्तुलाई स्थायी ठान्छ भने कर्म र कर्मफललाई निषेध गर्न पुग्छ । यस अज्ञानबाट मुक्ति प्राप्त गर्न योग साधनामा लाग्नु पर्ने अवधारणा न्याय दर्शनको रहेको छ (चालिसे, २०६९ : ७६) । जीवले यस संसारबाट छुटकारा पाउनका लागि तत्त्वज्ञान प्राप्त गर्नुपर्छ अनिमात्र संसारबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा न्याय दर्शनको रहेको छ ।

२.५.४ वैशेषिक दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि

बन्धन अविधाबाट प्राप्त हुन्छ भने मोक्ष विधा अथवा ज्ञानबाट प्राप्त हुन्छ । आत्मा अविधाका कारणले कर्मको बन्धनमा रहेको हुन्छ, ज्ञानद्वारा कर्मको विनाश गरेपछि नयाँ कर्मको नहुने र सबै प्रारब्धकर्महरू नाश हुन गई आत्मा शरीर, इन्द्रिय र मनबाट वियोग हुन जान्छ । आत्मा शुद्ध रूपमा आउँछ त्यही वैशेषिक दर्शनमा मोक्ष हो (शर्मा, सन् २०१६ : ३५०) । मोक्षको अवस्थामा आत्मा सबै गुणले रहित, स्वच्छ र आकाश जस्तै निर्मल एवं निर्विकार हुन्छ । कर्मचक्रको गति अन्त्य भएर आत्मा जन्म मरणको चक्रबाट मुक्त भएपछि दुःखहरू नाश हुन्छ त्यही अवस्थालाई नै वैशेषिक दर्शनले योग मान्दछ (उपाध्याय, २०६६ : १०७) । योग अवस्थामा

आत्मा शरीर, इन्द्रियहरू र मनबाट सर्वथा मुक्त हुन्छ । विषय सम्पर्कको अभावमा ज्ञान सुख दुःख आदि कुनै गुण उत्पन्न हुन सक्दैन । दुःखको अत्यधिक निवृत्तिका साथै सुखको पनि निवृत्ति भएको मुक्त आत्मा र अचेतन अवस्थामा कुनै अन्तर प्रतीत नहुने अवस्थालाई वैशेषिक दर्शनमा योग भनिएको छ । न्याय दर्शनले भैं वैशेषिक दर्शनले पनि तत्त्वज्ञानबाट दुःख नष्ट गराउनु पर्ने, तत्त्वज्ञानको निमित्त मनमा जिज्ञासा उत्पन्न हुनु पर्ने र श्रवण, मनन, निविध्यासन नै तत्त्वज्ञानका निमित्त आवश्यक पर्ने हुँदा आत्मसाक्षात्कारलाई योग मानिएको छ ।

२.५.५ मीमांसा दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि

मीमांसा दर्शन वेद सम्बद्ध दर्शन हो । यस दर्शनले वैदिक कर्मकाण्डलाई विशेष महत्त्व दिइन्छ । मीमांसा दर्शनले वेदविहित कर्मलाई आत्मसात गर्नु नै योग ठान्दछ । याज्ञ अर्थात् यज्ञमा नियोग अर्थात् प्रवृत्त हुनु नै मीमांसा दर्शनमा योग मानिन्छ (माधवाचार्य, २०७० : २३६-२३७) । मीमांसा दर्शन कर्मवादी दर्शन हो । मानव जीवन कर्मद्वारा सञ्चालित हुन्छ । मीमांसा दर्शनअनुसार मानवले कर्म मार्गबाट भक्ति मार्गतिर जानुपर्छ । जो मानव कर्म गर्दै भक्ति मार्गतिर लाग्छ ऊ ज्ञान मार्गमा प्रवृत्त हुन्छ र उसले मुक्ति प्राप्त गर्छ यो नै योग हो । कर्ममा नै यस्तो अपूर्व क्षमता छ जसले फल प्रदान गर्छ । यस दर्शनमा कर्मशील हुनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । शुभाशुभको फल मानिसले गर्ने कर्ममा निर्भर हुन्छ । शुभ कर्मले स्वर्ग प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यस्तै दुःखबाट छुटकारा पाउन मानवले शुभ कर्म गर्नुपर्छ । वेदविहित कर्मको पालना गर्दै भक्ति मार्गमा लाग्नु र ज्ञान प्राप्त गर्नु नै मानव जीवनको प्रथम कर्तव्य हो । वर्तमान भोगाइहरू विगत कर्मको फल भएकाले जीवात्माले आफूले चाहेको विषयमा चित्तलाई नियन्त्रण गरी कर्ममा लाग्नु पनि धारणा मीमांसा दर्शनको रहेको छ (उपाध्याय, २०६६ : ११३) । मीमांसा दर्शनका अनुसार सत् कर्मबाट नै मानिसले ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ र ऊ यस संसारबाट मुक्त हुन्छ भन्ने योगसम्बन्धी धारणा व्यक्त गरेको छ । मानवले फलको आश नगरिकन कर्म गर्दै जानुपर्छ ।

२.५.६ वेदान्त दर्शनमा योगसम्बन्धी दृष्टि

वेदान्त दर्शनले आत्मा आफ्नो स्वरूपमा रहनुलाई योग मानेको छ । त्यस्तै अविधाको निवृत्ति नै योग हो र योगद्वारा नै ब्रह्मको प्राप्ति हुन्छ (शर्मा, सन् २०१६ :

६४७) । अविधाको पर्दा घटेपछि आत्माले आफ्नो साँचो रूप जानेर दुःखबाट निवृत्ति पाउँछ, त्यही नै योग हो । आत्माको शरीरसँग आफ्नो पनको बोध भइरहने अवस्थालाई आशक्ति वा बन्धन भनिन्छ, भने आत्माको शरीर र मनसँगको आफ्नो पनको अवस्थालाई मोक्ष भनिन्छ (गिरी, २०५५ : ५९) । आत्मा स्वभावतः नित्य, शुद्ध, चैतन्य, मुक्त र अविनाशी हुन्छ । परन्तु अज्ञानबाट वशीभूत भएर अविधाको आवरणले ढाकेको दुःखहरूको जालमा परेको हुन्छ । अविधा नाश भएर दुःखहरूबाट आत्माले छुटकारा पाएको अवस्था नै योगावस्था हो । योग साधना पश्चात् आत्माले जगत्लाई हेर्ने दृष्टि परिवर्तन हुन्छ । भ्रान्ति नष्ट भएपछि भावात्मक अवस्था प्राप्त हुन्छ, त्यही नै योग हो । मोक्ष अवस्थामा जीव ब्रह्ममा एकाकार हुन पुग्छ र त्यो ब्रह्म आनन्दमय हुने हुनाले योगावस्था भनेकै आनन्दानुभूतिको अवस्था हो (मिश्र, सन् २०१६ : ५२९) । आत्मा स्वभावतः मुक्त हुँदा हुँदै पनि बन्धनको प्रतीतिले उत्पन्न भएको भ्रमलाई नष्ट गरिने मात्र हो भन्ने शङ्करको मत रहेको छ (उपाध्याय, २०६६ : १३३) । रामानुजले बन्धन र मोक्ष दुवैलाई वास्तविक मानेका छन् । मानवले योगका निमित्त कर्मरूपी मनलाई सर्वथा नष्ट गर्नुपर्छ । ज्ञानद्वारा नै मोक्ष प्राप्त हुन्छ । परज्ञान र पराभक्ति एउटै हो र यही मोक्षको कारण पनि हो भन्ने रामानुजको योगसम्बन्धी मत रहेको पाइन्छ (उपाध्याय, २०६६ : १३२) । जब सबै मिथ्या संस्कार नासिन्छन् । ब्रह्मको सत्यतामा अचल निष्ठा आउँछ, तब मुमुक्षुलाई गुरुले तत्त्वमसि (त्यो तिमि नै हो) भन्ने वाक्य दीक्षा दिन्छन् । त्यसपछि एकाग्र चित्तले सत्यको अनुभूति गरेपछि आत्मसाक्षात्कार प्राप्त हुन्छ जसलाई 'अहं ब्रह्मास्मि' (म नै ब्रह्म हो) भन्ने बोध हुन्छ, त्यही अनुभूति नै योगावस्था हो (गिरी, २०५५ : ५४-५५) । यसरी जीव र ब्रह्मको मिथ्या भेद घट्न गई सम्पूर्ण सांसारिक बन्धनहरू काटिएपछि ब्रह्मसाक्षात्कार वा मोक्ष प्राप्त हुन्छ, भन्ने वेदान्त दर्शनको योगसम्बन्धी दृष्टि रहेको छ ।

२.५.७ साङ्ख्य दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि

साङ्ख्य दर्शनमा प्रकृतिका माध्यमबाट भोगसम्बन्धी दृष्टि व्यक्त भएको छ । प्रकृति रातो, सेतो र कालो रङ्गले युक्त प्रजालाई मनोरञ्जन गराउने प्रकाशक गुणले युक्त सत्त्व गुण भएको आवरण युक्त भएको रजो गुणले युक्त दुःख तमो गुणले भएको देखिन्छ । यस्तो प्रकृतिलाई उपभोग गर्ने जीव बन्धनमा बाँधिन्छ,

(माधवाचार्य, २०७० : २३६) । यी त्रिगुणात्मक प्रकृतिबाट नानारूपात्मक जगत्को सृष्टि हुन्छ । यहाँका सम्पूर्ण शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि आदि कार्यरूप पदार्थबाट बनेका हुन्छन् । प्रकृति जड भएकाले यी पदार्थको उपभोग गर्न सक्दैन । यी सम्पूर्ण पदार्थको भोग जीवात्माले गरेको हुन्छ । त्यसैले जीवात्मा प्रकृतिको बन्धनमा परेको हुन्छ । बुद्धिबाट अहङ्कारको जन्म हुन्छ । अहङ्कारबाट ममत्वको भावना उत्पन्न हुन्छ । त्यही ममत्वका भावले जीवमा मोह उत्पन्न हुन्छ । मोह नै सांसारिक बन्धनको कारण हो (उपाध्याय, २०६६ : ८७) । जबसम्म मानव प्रकृतिमा उत्पत्ति भएका पदार्थको भोग गरेर बन्छ ऊ बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दैन । संसारका सबै पदार्थहरू सुख, दुःख र मोहले युक्त छन् । त्यसैले यी वस्तुको उपभोग गर्नाले मानव बन्धनमा पर्छ । जबसम्म जीवले प्रकृति र पुरुषको भेदज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैन तबसम्म जीव बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दैन । सांसारिक बन्धनको कारण नै प्रकृति हो (गिरी, २०५५ : ४७) । सत्त्व, रज र तमो गुणले युक्त भएको प्रकृतिलाई उपभोग गर्ने जीव सदाका लागि सांसारिक बन्धनमा बाँधिएको हुन्छ ।

२.५.८ योग दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि

योग दर्शनमा योगको व्याख्या गर्ने क्रममा भोगको पनि व्याख्या गरिएको छ । यस दर्शनका अनुसार चित्तवृत्ति निरोधद्वारा मन, शरीर र इन्द्रियलाई वशमा राख्न नसक्नु नै भोग हो (शर्मा, सन् २०१६ : ५५५) । साङ्ख्य दर्शनले भैं योग दर्शनले पनि त्रिगुणात्मक गुणबाट दुःख उत्पन्न हुने ठान्छ । दुःखको कारण अज्ञान हो र अज्ञानवश मानिस भौतिक संसारमा भोग गरिरहन्छ (गिरी, २०५५ : ४७) । अनित्यमा नित्य, अशुचिमा शुचि, दुःखमा सुख, अनात्मामा आत्मा स्वरूप मान्नाले नै मानिस सांसारिक बन्धनमा परेको हुन्छ । यी अज्ञानको बोध जबसम्म मानवमा हुँदैन ऊ बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दैन (आचार्य, २०६३ : १४८) । यस भौतिक संसारबाट मुक्त हुन योगको अष्टाङ्ग मार्गको ध्यान गर्नुपर्छ । त्यसका लागि मन, शरीर र इन्द्रियलाई वशमा राख्नसक्नु पर्छ जसले मन, शरीर र इन्द्रियलाई वशमा राख्न सक्दैन उसले योगाभ्यासमा आफूलाई प्रवृत्त गराउन सक्दैन । रोगी व्यक्ति र शरीर तथा इन्द्रिय अस्वस्थ रहेको अवस्थामा मानव योग साधनामा प्रवृत्त हुन सक्दैन । साङ्ख्य दर्शनमा भैं योग दर्शनमा पनि पुरुषले आफूलाई प्रकृति अथवा त्रिगुणात्मक गुणले बाँधिएको ठान्दछ । यी गुणबाट मुक्त हुन पुरुषले योग मार्ग अपनाउनु पर्छ ।

योग मार्गमा प्रवृत्त हुन योगको अष्टाङ्ग मार्ग, यम, नियम, आसन, प्रणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान समाधिलाई आत्मसात गरी लग्नुपर्छ । यी अष्टाङ्ग मार्गमा प्रवृत्त नहुने पुरुष प्रकृतिको बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दैन (उपाध्याय, २०६६ : ९३) । इन्द्रिय निग्रहद्वारा मनको चञ्चलतालाई वशमा राख्न नसक्नु र भौतिक संसारबाट मुक्त हुन नसक्नु नै योग दर्शनमा भोग हो ।

२.५.९ न्याय दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि

न्याय दर्शन वस्तुवादी दर्शन हो । यो दर्शन पदार्थसंग सम्बन्धित छ । यस दर्शनले भौतिक पदार्थको ज्ञान प्राप्त गर्न नसक्नु नै बन्धन ठानेको छ (शर्मा, सन् २०१६ : ३८५) । न्याय दर्शनका अनुसार भौतिक संसारबाट जीवले छुटकारा पाउन नसक्नु नै बन्धन हो । मानिस अज्ञानवश आत्मा, शरीर, इन्द्रिय र मनलाई एउटै पदार्थ ठान्दछ र ऊ बन्धनमा बाँधिन्छ । वास्तवमा आत्मा शरीर, इन्द्रिय र मन भन्दा भिन्नै पदार्थ हो । म शरीर र मन हुँ भन्ने अज्ञानताका कारणले मानव सधैं संसाररूपी बन्धनमा परेको हुन्छ । ऊ जन्म र मृत्युको चक्रमा डुविरहन्छ (गिरी, २०५५ : ५१) । यस दर्शनले जीवात्मा अनेक प्रकारको मान्दछ । जब गुणका कारण आत्मामा बुद्धि, ज्ञान, सुख, दुःख, राग, द्वेष, इच्छा, प्रयत्न आदि तत्त्वहरू आत्मामा रहन जाँदा आत्मा बन्धनमा बाँधिएको हुन्छ । विभिन्न शरीरमा रहने भिन्न भिन्न आत्मा दुःख, जन्म, प्रवृत्ति, दोष र मिथ्या ज्ञानका कारण सधैं भोगमा बाँधिएका हुन्छन् । यस भौतिक संसारमा जन्म लिने हरेक जीवले अनात्म तत्त्वलाई आत्मा, क्षणिक वस्तुलाई स्थायी, कर्म र कर्मफललाई निषेध गर्न पुग्दछन् र अपवर्गका सम्बन्धमा सन्देह गर्नु जस्ता दोषका कारण जीवात्मा सधैं बन्धनमा परेको हुन्छ (चालिसे, २०६९ : ७६) । त्यसैले जीवात्माले यस भौतिक जगत्मा सृष्टि भएका जे जति पदार्थहरू छन् त्यस पदार्थको ज्ञान प्राप्त गर्न नसक्नु नै न्याय दर्शनले बन्धन ठानेको छ ।

२.५.१० वैशेषिक दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि

वैशेषिक दर्शनका अनुसार बन्धन अविधाबाट प्राप्त हुन्छ । आत्मा अविधाका कारणले कर्मको बन्धनमा परेको हुन्छ । ज्ञानद्वारा कर्मको विनाश गर्न नसक्नु बन्धन हो । कर्मको उपस्थिति मूर्त पदार्थमा मात्र रहेको हुन्छ । भौतिक पदार्थबाट जीवले

जबसम्म कर्मको नाश गर्न सक्दैन जीव बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दैन (शर्मा, सन् २०१६ : ३५०) । वैशेषिक दर्शनले दुःखको मूल कारण अज्ञान ठान्छ । अज्ञानबाट मानिसमा मोह जाग्छ र वस्तुप्रति राग भाग अज्ञानबाटै प्राप्त हुन्छ (उपाध्याय, २०१६ : ११७) । न्याय दर्शनले भैं वैशेषिक दर्शनले पनि यस भौतिक संसारबाट छुटकारा पाउन नसक्नुलाई बन्धन ठान्छ । द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय र अभाव जस्ता सात पदार्थको ज्ञान प्राप्त गर्न नसक्नु नै बन्धन हो । बन्धनबाट जीवले दुःख प्राप्त गर्छ । मानिस अज्ञानताका कारणले आत्मा, शरीर, इन्द्रिय र मनलाई एकै पदार्थ ठान्दछ र ऊ बन्धनमा बाँधिन्छ । विभिन्न शरीरमा रहने भिन्न भिन्न आत्मा दुःख, जन्म, मृत्यु, प्रवृत्ति, दोष र मिथ्या ज्ञानका कारण सधैं भोगमा पर्छ भन्ने भोगवादी मान्यता वैशेषिक दर्शनको रहेको छ ।

२.५.११ मीमांसा दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि

मीमांसा दर्शनमा भोगका बारेमा प्रत्यक्ष चर्चा नगरिए पनि योगको व्याख्या गर्ने क्रममा जैमिनीले भोगको पनि व्याख्या गरेका छन् । वेदविहित कर्म भन्दा इतर कर्मबाट प्राप्त हुने सम्पूर्ण विषय उनका दृष्टिमा भोग देखिन्छ (माधवाचार्य, २०७० : २३६-२३७) । मानव जीवनले यस संसारमा जन्म लिएपछि उसले विविध कर्महरू गर्नुपर्ने हुन्छ । जो मानिस भक्ति मार्गबाट कर्म मार्गतिर प्रवृत्त हुन सक्दैन ऊ भोगतिर लाग्छ । ऊ सांसारिक वासनामा बाँधिन्छ । मानिसले सत्कर्मबाट सुख प्राप्त गर्न सक्छ भने असत् कर्मबाट दुःख प्राप्त गर्छ । वेदले निषिद्ध गरेका कर्मतिर लागेर मानव जीवनले बन्धन प्राप्त गर्छ । मानवले हिंसा, क्रुर, कठोरता, लोभ, ईर्ष्या आदिबाट बन्धन प्राप्त गर्छ शुभकर्मद्वारा मानिसले मुक्ति प्राप्त गर्छ भने अशुभ कर्मले मानिसलाई बन्धनमा पार्छ । जबसम्म मानिस बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दैन उसले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दैन । त्यसैले वेदले तोकेको कर्महरू नगर्नु र भक्ति मार्ग हुँदै कर्म मार्गमा आफूलाई प्रवृत्त गराउन नसक्नु नै मीमांसा दर्शनमा भोग रहेको छ ।

२.५.१२ वेदान्त दर्शनमा भोगसम्बन्धी दृष्टि

वेदान्त दर्शनले आत्मा आफ्नो स्वरूपमा नरहनुलाई बन्धन मानेको छ । अविधाको निवृत्ति हुन नसक्नु नै वेदान्त दर्शनले बन्धन ठान्छ (शर्मा, सन् २०१६ : ३४७) । जबसम्म अविधाको पर्दा घट्दैन तबसम्म आत्माले आफ्नो साँचो रूप जान्ने

मौका पाउँदैन र ऊ दुःखबाट निवृत्ति पाउन सक्दैन । आत्मा स्वभावतः नित्य, शुद्ध, चैतन्य, मुक्त, अविनाशी हुन्छ तर अज्ञानताबाट वशीभूत भएर अविद्याको आवरणले ढाकेकाले दुःखको जालमा परेको हुन्छ । जबसम्म अज्ञानताबाट आत्मा बाहिर निस्कन सक्दैन ऊ सांसारिक बन्धनमा परेको हुन्छ ।

२.६ निष्कर्ष

भारतीय उपमहाद्विपमा विकसित दर्शनलाई पूर्वीय दर्शन भनिन्छ । यस दर्शनले जीवन र जगत्सम्बन्धी गम्भीर दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ । जीवन जगत्लाई व्यापक रूपमा हेर्ने क्रममा विकसित भएको पूर्वीय आस्तिक दर्शनको समूहलाई षड्दर्शन भनिन्छ । षड्दर्शनभित्र साङ्ख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, मीमांसा, वेदान्त दर्शन पर्दछन् । यी दर्शनले प्रकृति, पुरुष, सुख, दुःख, ईश्वर, ब्रह्म, जीव, आत्मा, बन्धन, मोक्ष, योग, भोग आदिका बारेमा गम्भीर दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ । यी दर्शनले संसारलाई दुःखमय ठान्दछ । दुःखबाट छुटकारा प्राप्त गर्न ज्ञान र ध्यानको मार्ग अपनाउनु पर्छ भन्ने सबै दर्शनको मत रहेको छ । आत्मा, ईश्वर, जीव, प्रकृति, पुरुष, सुख, दुःख आदिलाई केन्द्रमा राखेर सांसारिक जीवनप्रतिको बन्धन र त्यस बन्धनबाट उन्मुक्तिको खोजी गर्न सत्कर्म र आत्मसंयमता अपनाउनु पर्छ भन्ने पूर्वीय दर्शनको मुख्य विशेषता हुन् । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा मुख्य रूपमा, प्रकृति अनुरूप, बन्धन, मोक्ष, सुख, दुःख, कर्म, जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्म, आत्म संयम आदिसम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ ।

अध्याय तीन

पूर्वीय दर्शनको मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण

३.१ विषयप्रवेश

यस परिच्छेदमा पूर्वीय दर्शनको मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण रहेको छ । पूर्वीय दर्शनको मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' को विश्लेषण गर्ने क्रममा प्रकृति पुरुष, कर्मवादी चिन्तन, आत्मसंयम, सुख दुःख, बन्धन मोक्ष, जन्ममृत्यु र पुर्नजन्म आदिलाई विश्लेषणको आधार बनाएर यसैमा सम्बन्धित भई विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रकृति/पुरुष

साङ्ख्य दर्शनले स्थापना गरेको प्रकृति र पुरुषसम्बन्धी चिन्तन मुख्य रूपमा उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । साङ्ख्य दर्शनका अनुसार प्रकृति जड छ भने पुरुष चेतनशील छ । प्रकृति जड जगत्को मौलिक कारण हो । प्रकृति कसैबाट जन्मिएको होइन । त्यसैले प्रकृति अकारण छ । प्रकृति एक छ, शाश्वत छ, दिक् कालको सीमा भन्दा बाहिर छ । प्रकृति अवयव रहित छ (उपाध्याय, २०६६ : ८४) । प्रकृतिमा सत्व, रज, तम गरी तीन गुणहरू रहेका छन् । यस्तो त्रिगुणात्मक प्रकृति भएर पनि सक्रिय छ । प्रकृतिमा गति छ । त्यसैले यो निरन्तर क्रियाशील छ । प्रकृति विवेकहीन छ । प्रकृतिमा विवेकको अभाव छ । प्रकृति अन्धी छे । प्रकृति गतिशील भएर पनि देख्न नसक्ने हुँदा चैतन्य पुरुषको अपेक्षा गर्छे (गिरी, २०५५ : ४६) । त्यसैले सृष्टि प्रक्रियामा प्रकृतिलाई पुरुषको सहयोग चाहिन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रकृति र पुरुषसम्बन्धी चिन्तनलाई साङ्ख्य दर्शनको मान्यताअनुरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डकाव्यमा मुख्य गरी अर्जुन र उर्वशी दुई पात्र रहेका छन् । यी दुवै पात्रका माध्यमबाट साङ्ख्य दर्शनले स्थापना गरेको प्रकृति र पुरुषसम्बन्धी चिन्तन अधि सारिएको छ । यस खण्डकाव्यमा उर्वशी प्रकृतिको प्रतीकका रूपमा उभिएकी छिन् भने अर्जुन पुरुषको प्रतीकका रूपमा

उभिएका छन् । साङ्ख्य दर्शनले प्रकृतिलाई अन्धी नारीका रूपमा उपमित गरेको छ । उर्वशी खण्डकाव्यमा पनि उर्वशी अन्धी भएर भोगका पछि लाग्ने अन्धी नारीका रूपमा देखापरेकी छिन् । “स्वर्गमा इन्द्र लगायतका देवी देवताहरूलाई दानवहरूले दुःख दिइ रहेका बेलामा अर्जुनको पूर्ण सहायताद्वारा इन्द्रले दानवहरू माथि विजय प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् । त्यसै बेला अर्जुनको शौर्य, पराक्रम, बुद्धि, विरुता र पौरुष प्रबलता देखेकी उर्वशीको अचेतन मन अर्जुनप्रति आकर्षित हुन्छ” (गौतम, २०६८ : ४५) । उर्वशीको अचेतन मन भन्दा अर्जुनलाई अँगालो हाल्ने पुग्छ । उर्वशीमा अर्जुनलाई देखेर भोगको तीव्र अभिलाषा जागृत हुन्छ । साङ्ख्य दर्शनले प्रकृतिलाई अन्धी, जड, विवेकहीन मान्दछ । प्रकृति अन्धी भएकाले ऊ एकलै जीवन जीवन नसक्ने हुँदा चैतन्य पुरुषको साहारा खोज्छे भन्ने कुरा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । अन्धी प्रकृतिलाई सृष्टि प्रक्रियाका लागि पुरुष तत्त्वको सहयोग चाहिन्छ । त्यसैले उर्वशीलाई पनि आफ्नो भोगेच्छा पूरा गर्न अर्जुनको सहयोगको आवश्यकता परेको छ । प्रकृति जड छ, उसमा विवेक छैन, ऊ अन्धी छे । प्रकृति अन्धी भएर पनि सक्रिय छे । ऊ अन्धी भएर देख्न नसक्ने भएकाले चैतन्य पुरुषको अपेक्षा गर्छे भन्ने साङ्ख्य दर्शनको मान्यता उर्वशी खण्डकाव्यमा देखापरेको छ । उर्वशी जड, अन्धी र विवेकहीन भएर यस खण्डकाव्यमा देखिएकी छिन् । उर्वशीमा विवेक छैन, उर्वशी अचेतनाको प्रभावले जकडिएकी छिन् । उनमा भोगको तीव्र अभिलाषा जागेको छ । उर्वशी विजयोत्सवमा अर्जुनलाई देखेर अर्जुनप्रति आकृष्ट भएकी छिन् । उनले अर्जुनलाई आफ्नो बनाइ भोगेच्छा प्राप्त गरी आनन्द लिन चाहेकी छिन् । जड प्रकृति आफ्नो रूप र सौन्दर्यको उपभोग आफै गर्न नसक्ने भएकाले प्रकृति आफ्नो सौन्दर्यको उपभोग गर्न पुरुषको सहयोग चाहन्छिन् भन्ने भाव उर्वशी खण्डकाव्यमा पनि चरितार्थ भएको पाइन्छ । उर्वशी आफ्नो रूप र सुन्दरताको आफै भोग गर्न नसक्ने भएकाले उनी अर्जुनलाई आफ्नो रूप र सौन्दर्यको भोग गर्न आग्रह गर्न पुगिछन् । विजयोत्सवमा अर्जुनलाई देखेर अर्जुनप्रति आकृष्ट भएकी उर्वशी अर्जुनलाई प्राप्त गरी भोगेच्छा पूरा गर्न लालायित भएर उनी नन्दन वनतिर आफ्ना पाइला चालिछन् । उर्वशी नन्दन वनका विभिन्न बाटाघाटा पार गर्दै अर्जुन प्राप्तितर्फ अघि बढेको प्रसङ्ग उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

रङ्गी चङ्गी मयूर पङ्खी
भाङ्गरू ती नाघी
नन्दन वनको बाटो काट्दै
उर्वशी हेर बढेकी
माथि छ चन्द्र बादल-डसना
शीतलताकी खानी (१६)

यहाँ उर्वशी विभिन्न प्राकृतिक सुन्दरताले सजिएको नन्दन वनको बाटो काट्दै अर्जुन प्राप्तितर्फ अघि बढेको प्रसङ्ग प्रस्तुत भएको छ । नन्दन वन प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण छ । यस वनमा रङ्गी चङ्गी मयूर पङ्खीहरू रहेका छन् । जसरी प्रकृति सुन्दर छ त्यसरी नै उर्वशीमा पनि रूप र यौवन छ । उनी नन्दन वनको सुन्दरताको रसपान त्यहाँका भयाम परेका रूख विरुवाहरू नाघ्दै उर्वशी अर्जुनलाई पाउन अघि बढ्छिन् । प्रकृति सुन्दर भए पनि जड छ । जड प्रकृति आफ्नो रूप र सौन्दर्यको उपभोग गर्न आफै नसक्ने हुँदा त्यसको उपभोग गर्न पुरुष तत्त्वको आवश्यक पर्छ भन्ने साङ्ख्य दर्शनको मान्यता उर्वशी खण्डकाव्यमा पनि व्यक्त भएको छ । उर्वशी आफ्नो रूप र सौन्दर्यको भोग गर्न अर्जुनलाई आग्रह गर्छिन् । जीवन जीवनका लागि प्रकृति र पुरुष दुवैको आवश्यक पर्छ । त्यसैले उर्वशी पनि अर्जुनलाई आफ्नो बनाई भोगेच्छा पूरा गर्ने उद्देश्यले प्राप्तितर्फ अघि बढे पनि उर्वशीका भोगेच्छालाई अर्जुन स्वीकार गर्दैनन् । उनी प्रकृतिको नियमलाई तोड्छन् भन्ने कुरा यसरी व्यक्त भएको छ :

निर्माण सँग नजिस्क नजिस्क
धूलो पिठो हौला
नियम प्रकृतिको तोड्न नखोज
भष्म खरानी हौला (४१)

अर्जुन प्रकृतिको अर्थात् उर्वशीको रूप र सौन्दर्यबाट जोगिएर भाग्न खोजेका छन् भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत भएको छ । निर्माण प्रक्रिया प्रकृतिको नियम हो । यस्तो प्रकृतिको नियमलाई अर्जुनले तोडेका छन् । सृष्टि कार्यका लागि प्रकृतिलाई पुरुष तत्त्वको आवश्यक पर्छ । पुरुषविना सृष्टि प्रक्रिया अघि बढाउन सकिदैन भन्ने साङ्ख्य दर्शनको मान्यता हो । प्रकृति एकलै सृष्टि गर्न असक्षम छे । ऊ अन्धी छे । प्रकृतिमा विवेकको अभाव छ । यस्ती अन्धी प्रकृतिलाई सृष्टि गर्न पुरुषको सहयोग चाहिन्छ । त्यसैले उर्वशी पनि अर्जुनको सहयोग चाहन्छिन् । सृष्टि गर्नका लागि प्रकृति र पुरुष दुवैको सहयोगबाट मात्र सम्भव छ । “कामेच्छा प्रकृति प्रदत्त नियम

हो, स्वभाविक रुचि हो सिर्जना वा निर्माणको आधार हो । जैविक चक्रको नियम हो” (गौतम, २०६८ : ५१) । यस्तो प्रकृति प्रदत्त नियमलाई अर्जुनले तोड्न पुगेका छन् । पुरुषहरू प्रकृतिको मोहमा फस्छन् । प्रकृतिको सौन्दर्यमा रमाउँछन् । उनीहरू प्रकृतिको भोग गर्न लालायित हुन्छन् । तर यहाँ अर्जुनले प्रकृतिको नियमलाई तोडेका छन् । उनी प्रकृतिको अर्थात् उर्वशीको वशमा नपरिकन उम्किन खोजेका छन् । अर्जुनमा चेतना छ । चेतनाले युक्त भएका पुरुषहरू प्रकृतिको वशमा पर्दैनन् । उनीहरू प्रकृतिको वशमा नपरिकन बाहिर उम्किन सफल हुन्छन् । पुरुषहरू सत्व, रज र तम गुणदेखि पररहेका हुन्छन् । पुरुषमा त्रिगुणात्मक प्रकृतिको प्रभाव रहँदैन भन्ने साङ्ख्य दर्शनको मान्यता ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा सशक्त रूपमा देखापरेको छ । यस्ता चेतनशील, विवेकशील चैतन्य पुरुष अर्जुन प्रकृतिको नियमलाई तोड्न पुग्छन् । “तेजस्वी अर्जुनलाई शरीर सुम्पन्न पुगेकी उर्वशीलाई अर्जुनको किम्कर्तव्यविमुढताको स्थितिमा देखेर खिन्नता मात्र लागेको छैन अपितु उर्वशीका उपायहरू पनि अपायमा परिणत हुन थालेका छन्” (गौतम, २०६८ : ५१) । उर्वशी आफ्ना प्रयास विफल हुन लागेको देखेर अर्जुनलाई प्रकृतिको नियम नतोडन आग्रह गर्छिन् । प्रकृतिको नियम तोड्नु भनेको सृष्टि प्रक्रिया नै रोकिनु हो । “भोगेच्छा वा कामेच्छा प्रकृतिको सामान्य नियम हो र यसलाई तोड्न खोजेमा भष्म खरानी हुने र संसार नै सुक्ने चुनौति पनि दिइएको छ” (गौतम, २०६८ : ५१) । यसरी संसार नै सुक्ने चुनौति दिए पनि चैतन्य पुरुष अर्जुन भोगका पछि लाग्दैनन् । उनी प्रकृतिको वन्धनमा नपरिकन बाहिर उम्किन सफल हुन्छन् भन्ने कुरा साङ्ख्य दर्शनले स्थापना गरेको मान्यता यहाँ व्यक्त भएको छ । उनी दुई दिन पछि मेटिएर जाने जीवनका लागि भोगका पछि नलागिकन आफ्नो उच्च लक्ष्यतर्फ अधि बढ्छन् । अर्जुन एक उर्वशीका लागि आफ्नो उच्च प्रयास तोड्न चाहँदैनन् भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

दुई दिन पछि सब मेटि जाने
यो माया यो छाया
कति इन्द्र गए कति चन्द्र गए
यसको दायँ बायाँ
देख्दा देख्दै शिखर उज्यालो
किन रोकुँ यो फेदीमा
एक उर्वशी निमित्त म छाडुँ
मेरो त्यो उच्च प्रयाण ।

प्रकृतिको अर्को रूप माया पनि हो । मायालाई नारीका रूपमा लिइन्छ । मायाको वशमा परी पुरुषहरू सांसारिक जीवनमा फस्छन् । उनीहरू विषयवास्नाप्रति आकर्षित भइ रसरङ्गमा जीवन बिताउँछन् । यस्तो दुई दिनको माया जालमा परेर आफ्नो उच्च प्रयाण नतोड्ने अर्जुनको संकल्प छ । अर्जुन एक उर्वशीका निम्ति आफ्नो लक्ष्यबाट विमुख हुन चाहँदैनन् । माया भनेको एक छल हो । यो दुई दिन पछि सबै मेटिएर जान्छ । इन्द्रिय सुख भोग भनेको दुई दिनको घामछाया मात्र हो । यस्तो घामछायाका पछि लागेर कति पुरुषले आफ्नो जीवन वर्वाद पारेका छन् । त्यसैले उर्वशीको पछि लागेर आफ्नो उच्च प्रयाण नत्याग्ने अर्जुनको रहेको छ । अर्जुन उज्यालो शिखर देख्दा देख्दै भोगको फेदीमा पर्न चाहँदैनन् । उर्वशीका जीवनको राग र भोग पक्ष केवल माया र छाया मात्रै हो दुई दिन पछि सब मेटिने । चैतन्य पुरुषहरू प्रकृतिको वशमा नपरिकन बाहिर निस्कन सफल हुने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । जुन साङ्ख्य दर्शनको मान्यतासँग सम्बन्धित छ ।

हरियो भरियो नन्दन वन यो
 फलफूलले शोभन
 शतदल नर्तन कोकिल कूर्जन
 प्रेम ध्वनित मधुगुञ्जन
 भरभर निर्भर फरफर
 मत्त चराको गायन (११) ।

यहाँ प्रकृतिको सौन्दर्यको बयान गरिएको छ । प्रकृति सुन्दर छ । प्रकृतिबाट नै समस्त जगत्को सृष्टि हुन्छ । प्रकृतिमा हरियाली छ । यही प्रकृतिमा विभिन्न किसिमका फलफूलको सृष्टि भएको छ । यहाँ विभिन्न किसिमका सयपत्र कमलको सृष्टि भएको छ । यही कोइलीका मधुर आवाज गुञ्जिन्छन् । यहीं प्राकृतिक सौन्दर्यमा मनुष्यहरू नृत्य गर्दै रमाउँछन् । यस्तो सुन्दर संसार प्रकृतिकै देन हो । यस्तो प्रकृतिमा रमाउनु भनेको प्रकृतिको वशमा पर्नु हो भन्ने साङ्ख्य दर्शनको मान्यता रहेको छ । भ्रम वश मानिसहरू प्रकृतिको वशमा पर्दछन् । जब मानिसमा ज्ञानको उदय हुन्छ । ऊ प्रकृतिको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । यहाँ प्रकृतिको सुन्दरतासँग उर्वशीलाई तादात्म्य गरिएको छ । उर्वशीलाई प्रकृतिको प्रतीकका रूपमा उभ्याइएको छ । साङ्ख्य दर्शनले प्रकृतिलाई अन्धी नारीका रूपमा उपमित गरेको छ । प्रकृतिबाट नै समस्त सृष्टि प्रक्रिया हुन्छ । प्रकृतिमा जे जति पदार्थको

सृष्टि भएको छ । ती सबै प्रकृतिबाट नै भएका हुन् भन्ने धारणा साङ्ख्य दर्शनको रहेको छ । जसरी प्रकृतिलाई सृष्टि प्रक्रियाका लागि पुरुष तत्त्वको आवश्यक परेको छ, त्यसरी नै उर्वशीलाई पनि आफ्नो भोगेच्छा प्राप्त गर्न अर्जुनको सहयोग चाहिएको छ । प्रकृतिको सौन्दर्य भोग्य वस्तु हो भने त्यसको भोक्ता पुरुष हो । प्रकृति आफ्नो रूप र सौन्दर्यको भोग गर्न अर्जुनलाई आग्रह गर्छिन् । यहाँ मधुर ध्वनि गुञ्जनद्वारा प्रेमीलाई आफ्नो वशमा पार्ने वातावरणको सिर्जना गरिएको छ । प्रकृतिमा जीवात्मालाई उन्मत्त बनाउने अर्थात् आफ्नो सौन्दर्यमा मोहित पागल बनाउने शक्ति रहेको छ । यस्तो सौन्दर्यले युक्त प्रकृतिको वशमा परेर जीवन सांसारिक वासनामा पर्नु हुँदैन । प्रकृति र पुरुषको भेदज्ञान जान्नु पर्छ भन्ने साङ्ख्यको धारणा रहेको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा साङ्ख्य दर्शनले स्थापना गरेको प्रकृति र पुरुषसम्बन्धी अवधारणालाई अधि सारिएको छ । यस खण्डकाव्यमा उर्वशी र अर्जुन मुख्य दुई पात्र रहेका छन् । उर्वशी प्रकृतिको प्रतीकका रूपमा उभिएकी छिन् भने अर्जुन पुरुषको प्रतीकका रूपमा उभिएका छन् । यहाँ प्रकृतिको सौन्दर्यसँग उर्वशीको रूप र सौन्दर्यको तादात्म्य गरिएको छ । प्रकृतिको वशमा हरेक जीवात्मा पर्दछन् । उनीहरू प्रकृतिको सौन्दर्यमा रमाउँछन् तर यहाँ अर्जुन प्रकृति अर्थात् उर्वशीको वशमा परेका छैनन् । उर्वशी विवेकहीन अन्धी भएर अर्जुनका पछि लागे पनि अर्जुनले उर्वशीका भोगेच्छालाई विफल तुल्याएका छन् । अर्जुनले उर्वशीका पछि लागेर आफ्नो उच्च प्रयाण त्यागेका छैनन् । उर्वशीको यौन र रूप भनेको दुई दिनको घामछाया मात्र हो । यस्तो घामछाया बीच रुमलिनु भनेको आफ्नो लक्ष्य प्राप्तबाट विमुख हुनु हो । त्यसैले अर्जुनले उर्वशीको भोगेच्छालाई अस्वीकार गरेका छन् भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

३.३ उर्वशी खण्डकाव्यमा कर्मवादी चिन्तन

मीमांसा दर्शनले स्थापना गरेको कर्मवादी चिन्तन उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत भएको छ । मानिसहरूको जीवन उसले गरेको कर्मद्वारा निर्धारित हुन्छ । सत कर्मले सुख प्राप्त हुन्छ भने असत् कर्मले दुःख प्राप्त हुन्छ । जसले जीवनमा सत्कर्म गर्छ, उसले स्वर्ग प्राप्त गर्छ भने जसले असत् कर्म गर्छ, उसले नर्क प्राप्त गर्छ ।

मानिसले संयमतापूर्वक कर्म गरेर जीवन अगाडि बढाउनु पर्छ । संयम नै कर्म हो । संयमपूर्वक हरेक पाइला अगाडि बढाउँदै जानुपर्छ भन्ने कुरा अर्जुनका माध्यमबाट उर्वशी खण्डकाव्यमा देखाउन खोजिएको छ । संयमपूर्वक गरिएको कर्मबाट नै जीवन मुक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने मीमांसावादी चिन्तन रहेको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुन कर्मशील, कर्मठ, नायकका रूपमा देखिएका छन् । उनी सांसारिक जीवनमा सङ्घर्ष गर्दै स्वर्ग पुगेका छन् । अर्जुन कर्म गर्नका लागि स्वर्ग पुगेका छन् । अर्जुनले संयमतापूर्वक कर्म गरेर दानवहरू माथि विजय प्राप्त गर्न सफल भएको कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । स्वर्गमा इन्द्र लगायत सबै देवताहरूलाई दुःख दिइरहेका बेलामा अर्जुनको सहायताबाट इन्द्रले दानवहरू माथि विजय प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् । देवताहरूको सहयोगार्थ अर्जुन धर्तीबाट स्वर्ग पुगेका छन् । अर्जुन कर्मशील भएर उर्वशी खण्डकाव्यमा देखापरेका छन् । कर्म गर्न स्वर्ग गएका अर्जुन स्वर्गको सुख भोगमा लिप्त भएर आफ्नो कर्मलाई विर्सका छैनन् । मानिसले अन्तिम श्वाससम्म पनि सत्कर्म गर्दै अघि बढ्नु पर्छ भन्ने मीमांसावादी मान्यता उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ असत् कर्मलाई परित्याग र सत्कर्मलाई अंगाल्नु पर्छ अनि मात्र मानवले आफ्नो शरीर शुद्ध, निर्मल, पवित्र पार्न सक्छ भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

दिनभर श्रमले देह पखाली
फर्केको बटुवाको
बालक छोरो बाहिर निस्की
बाबा डाकि रहेको ।

श्रम गरेर नै हरेक मानवले आफ्नो शरीर शुद्ध बनाउन सक्छ भन्ने कर्मवादी चिन्तन यहाँ व्यक्त भएको छ । कर्मवादी व्यक्तिहरू श्रममा विश्वास गर्छन् । सत्कर्म गरेर नै जीवनमा सुख प्राप्त हुन्छ । नित्य, नैतिक, प्रायश्चित्त र उपासना कर्मले नै जीवनमा सुख प्राप्त हुन्छ भन्ने भाव उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । दिनभर निरन्तर रूपमा श्रम गरेर अर्थात् कर्म गरेर देह पखालेको बटुवाको सन्दर्भबाट वास्तविक जीवनको स्वच्छन्दता, पवित्रता, कर्ममा हुन्छ भन्ने कुरा यहाँ व्यक्त भएको छ । मनुष्यले दिनभर श्रम गरेर नै आफूभित्र भएको विकार, फोहोर पखालेर बाहिर फ्याक्न सक्छ । जसरी मनुष्यले आफ्नो शरीरलाई आवश्यक पर्ने पदार्थहरू खान्छन् र ती खाद्य पदार्थबाट विकारयुक्त पदार्थ मलमुत्रका रूपमा बाहिर

निस्किएर जान्छ र चाहिने पदार्थ मात्र हाम्रो शरीरमा रहन्छ । त्यसरी नै श्रम गरेर देह पखालेको व्यक्तिको शरीर शुद्ध हुन्छ । शुद्धताले नै मानिसलाई सत्कर्मतिर प्रवृत्त गराउँछ । मानव सत्कर्मतिर प्रवृत्त भएपछि मात्र उसको स्वर्गको ढोका खुल्छ । यस खण्डकाव्यमा सत्कर्मले स्वर्ग प्राप्त हुन्छ, भने असत् कर्मले नर्क प्राप्त हुन्छ । त्यसैले निरन्तर रूपमा कर्म गर्दै अधि बढ्नु पर्छ भन्ने मीमांसावादी चिन्तन बटुवाको सन्दर्भमा व्यक्त गरिएको छ । दिनभर श्रम गरेर घर फर्केको बटुवालालाई बालक छोरोले बाबा भनी बोलाउँदा मन आनन्दित भएभैं दिनभर श्रम गरेर शरीरका विकारहरू फालेर आएको श्रमिक पनि त्यति नै आनन्दले रमाएको हुन्छ । वास्तविक जीवनको आनन्द नै कर्ममा रहेको हुन्छ । धर्तीका अर्जुन कर्म गर्न स्वर्ग पुगेका छन् । उनमा सत्कर्मप्रति विश्वास रहेको छ । अर्जुन कर्मठ साहसी व्यक्तिका रूपमा यस खण्डकाव्यमा देखापरेका छन् । जसरी निस्वार्थ भएर अर्जुनले देवताहरूको निम्ति कर्म गरे । त्यसरी नै मनुष्यले पनि निस्वार्थ भएर कर्म गर्दै अधि बढेमा जीवनमा सफलता हासिल गर्न सक्छ । त्यसैले संयमतापूर्वक मानिसले कर्म गर्दै अधि बढ्नु पर्छ । संयमपूर्वक गरिएको कर्मले नै मानिसलाई सुख आनन्द दिलाउँछ, भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुनका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ । निस्वार्थ कर्मद्वारा नै मनुष्यले जीवनमा मिठो फल प्राप्त गर्न सक्छ, भन्ने भाव उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

माटो विम्भि लहलह वाली
 कृषकको पसिनालाई
 कलाकारको संयमलाई
 चेतनाको मुस्काइ (२१) ।

संयमतापूर्वक गरिएको कर्मले नै मानिसलाई जिउन सिकाउँछ । जसले संयमपूर्वक कर्म गर्दै जान्छ । उसले जीवनमा मिठो फल प्राप्त गर्छ । जसरी कृषकले महिनै दिनसम्म श्रम गरेर पसिना बगाएर खेतमा वालीहरू लगाउँछ । त्यसमा गोडमेल गर्छ र फल प्राप्त गर्न संयम अपनाउँछ । त्यसरी नै मानिसले पनि कर्म गर्दै अधि बढ्नु पर्छ । कर्मद्वारा नै मानिसमा ज्ञानको उज्यालो प्राप्त हुन्छ । ज्ञानले मानिसलाई सुखको अनुभूति दिलाउँछ । जब मनुष्यले कुनै पनि कामना गरेर कर्म सम्पादन गर्दै जान्छ । त्यस कर्मबाट उसले पुण्य प्राप्त गर्छ । पुण्य प्राप्तिका लागि नित्य, नैमित्तिक कर्म गर्दै अधि बढ्नु पर्छ । त्यही कर्मद्वारा नै स्वर्ग प्राप्त गर्न

सकिन्छ । मनुष्यको जीवनको लक्ष्य स्वर्ग अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । त्यसका लागि निरन्तर रूपमा कर्म गर्दै अघि बढ्नु पर्छ । संयमपूर्वक गरिएको कर्मले नै मोक्ष प्राप्त हुन्छ भन्ने मीमांसा दर्शनको चिन्तन यस खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । जसले लोभ लालसामा नपरिकन निस्वार्थ कर्म गर्दै जान्छ । उसले जीवनमा सुख प्राप्त गरी आनन्दसंग जीवन बिताउँछ । स्वार्थहीन कर्मले नै मनुष्यले स्वर्ग प्राप्त गर्छ र यस संसारबाट मुक्त हुन सक्छ । त्यसैले निस्वार्थ भएर कर्म गर्दै अघि बढ्नु पर्छ भन्ने भाव उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

जन जनको चिर आकांक्षामा
लाग्दा पसिना ताँती
धनधान्य सबै परिपूर्ण हुने
स्वस्थ उज्यालो शान्ती (२९)

कर्म निरन्तर रूपमा गर्दै गयो भने जीवनमा सुख प्राप्त हुन्छ । मनुष्यले निरन्तर रूपमा निस्वार्थ कर्म गर्दै अघि बढ्यो भने उसको जीवनमा सुख शान्ति छाउँछ । मानिसले जीवनमा निस्वार्थ रूपमा कर्म गर्दै जानुपर्छ । जीवनको अन्तिम लक्ष्य पूरा गर्ने उद्देश्यले निस्वार्थ कर्म गर्दै गएका अर्जुनलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउन उर्वशी कर्मको बाधकका रूपमा उभिएकी छिन् । निस्वार्थ कर्मले नै मानवलाई स्वास्थ्य र उज्यालो बनाउँछ । काम्य कर्मले मानिसलाई स्वर्ग प्राप्त हुन्छ भन्ने मीमांसावादी चिन्तन यहाँ व्यक्त भएको छ । काम्य कर्मले मानव मनमा कामना बढ्दै जान्छ । कामनाले मानवलाई कर्मतिर प्रवृत्त गराउँछ । कर्मले नै मानवलाई शान्ति दिलाउँछ । इन्द्रको सहयोगार्थ स्वर्ग पुगेका अर्जुन स्वर्गको भोग विलासीमा नअल्मिकन कर्म गरी आफ्नो जीवनको उद्देश्य पूरा गर्न लागि परेका छन् । उनी निरन्तर रूपमा कर्म गर्दै अघि बढेका छन् । अर्जुनले कर्मलाई नै आफ्नो जीवनको लक्ष्य मानेका छन् । मोक्ष प्राप्तिका खातिर मनुष्यले निरन्तर रूपमा काम्य कर्म गर्दै जानुपर्छ । मोक्ष प्राप्तिले नै जीवनमा शान्ति प्राप्त हुन्छ । उर्वशीका भोगेच्छामूलक इच्छा आकाङ्क्षाले अर्जुनलाई कर्मबाट विमुख बनाउन खोजे पनि अर्जुन निरन्तर रूपमा कर्म गर्दै आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिदर्फ अघि बढ्न सफल हुन्छन् भन्ने अभिप्राय उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ । अर्जुन स्वर्गको भोगमा लिप्त हुन पुगेका छैनन् । उनले स्वर्गको भोगलाई तुच्छ ठान्दै कर्म गर्दै अघि बढ्न सफल हुन पुगेको कुरा यहाँ व्यक्त भएको छ । मनुष्यले निरन्तर रूपमा जागृत भएर कर्म गर्दै जानुपर्छ ।

मनुष्यले निषिद्ध कर्म त्याग गरेर नित्य, नैमित्तिक र काम्य कर्म गर्दै जानुपर्छ भन्ने मीमांसावादी दर्शन उर्वशी खण्डकाव्यमा सङ्केत गरिएको छ । अर्जुन जागृत भएर निरन्तर रूपमा कर्म गर्दै अघि बढेको प्रसङ्ग उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

बढ्नु छ अर्जुन बढ्नु छ माथि
आज खसाल्न तलाई
आएको यो बाधालाई
जित्नु छ ज्ञान जगाई (५०) ।

अर्जुनको चेतन मन जागृत छ । राग र विरागको दोभानमा अल्झेका अर्जुनको अचेतन मनले भोगतिर प्रवृत्त गराउन खोजे पनि चेतन मनले अर्जुनलाई जागृत गराउँछ । अर्जुन भित्रको जागृत मनले अर्जुनलाई कर्मशील भएर अघि बढ्न भस्काएको छ । अर्जुन कर्म गर्न स्वर्ग पुगेका छन् । स्वर्ग पुगेका अर्जुन भोगमा लिप्त भएर लागेका छैनन् । अर्जुन निषिद्ध कर्मलाई परित्याग गर्दै काम्य कर्मतिर प्रवृत्त भएका छन् । जुन मीमांसावादी दर्शनको मान्यता हो । मीमांसा दर्शनले काम्य र नैमित्तिक कर्मद्वारा मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई उल्लेख गरेको छ । विजयोत्सवमा अर्जुनलाई देखेर मोहित भएकी उर्वशी अर्जुनलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउन खोज्छिन् । उनी आधि रातमा प्रायः नग्न अवस्थामा अर्जुनको शयानागरमा अर्जुनलाई विउँभाउन पुग्छिन् । उनी अर्जुनलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउन विभिन्न प्रयत्न गर्छिन् । उर्वशीका भोगवृत्तिबाट अर्जुन उम्किन सफल भएका छन् । उर्वशीले अर्जुनलाई सत्कर्मबाट विमुख बनाउन खोजे पनि अर्जुन त्यस्ता बाधालाई तोड्दै स्वर्गीय सुख सयलमा नभुलिकन कर्मको पथमा निरन्तर रूपमा लागि पर्छन् । उनी कर्मद्वारा नै बाधालाई हटाएर ज्ञान हासिल गर्न पुग्छन् । सत्कर्मबाट नै जीवन मोक्ष तर्फ अघि बढ्छ भन्ने कुरा मीमांसावादी दर्शनको मान्यता उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । मनुष्यले संयम भएर कर्म गर्दै गयो भने उसले स्वर्ग प्राप्त गर्न सक्छ । त्यसैले अर्जुन पनि संयमतापूर्वक कर्म गर्दै अघि बढी आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न चाहन्छन् भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

डोकामा कति दुध दुहिन
जस्तै विस्तृत होओस् ।
अनियन्त्रित मनभित्र परम सुख
अड्छ र ? जति यत्न गरौस् (५१) ।

मनुष्यले संयमतापूर्वक कर्म गर्दै जानुपर्छ । भाग्यमा छ भन्दैमा मनुष्यले चाहेका कुरा आफै प्राप्त हुँदैन । डोको जति नै विस्तृत भए पनि त्यसमा दुध अडिन सक्दैन । त्यसरी मनुष्यले आफ्नो भाग्य आफैले बनाउनु पर्छ । मानवले आफूमा भएको भाग्यलाई कर्मद्वारा बाहिर ल्याउन सक्नुपर्छ । मनुष्यले आफ्नो भाग्यलाई दहो पार्नका लागि निरन्तर रूपमा सत्कर्म गर्दै जानुपर्छ । सत्कर्मले नै मनुष्यलाई आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ । अर्जुन कर्ममा विश्वास गर्छन् । उनी सत्कर्म गर्दै लक्ष्यतर्फ अघि बढेका छन् । उनी संयमपूर्वक कर्म गर्दै अघि बढेमा अनियन्त्रित मनलाई जित्न सकिन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्छ । अनियन्त्रित मनभित्र परम आनन्द प्राप्त हुन सक्दैन । त्यसैले अर्जुन आफ्नो मनलाई वशमा पारी निस्वार्थ रूपमा कर्म गर्दै अघि बढ्न चाहन्छन् । अनियन्त्रित मनलाई जित्न सके मात्र सुख प्राप्त हुन्छ । जति नै सुख प्राप्तिका लागि प्रयत्न गरेर पनि नियन्त्रण नभएको मनभित्र सुख प्राप्त हुन सक्दैन । त्यसैले सुख प्राप्तिका लागि अनियन्त्रित मनलाई वशमा पारी सत्मार्ग तर्फ प्रवृत्त हुनुपर्छ । सत्कर्मले नै परम सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ । सुख प्राप्तिका लागि असत् कर्मलाई परित्याग गर्दै सत्कर्ममा प्रवृत्त हुन सके मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने मीमांसा दर्शनको कुरालाई अर्जुनका माध्यमबाट सङ्केत गरिएको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा मीमांसा दर्शनले स्थापना गरेको कर्मवादी चिन्तनलाई अघि सारिएको छ । मनुष्यले सत्कर्म गर्दै अघि बढ्नु पर्छ । सत्कर्मले सुख प्राप्त हुन्छ भने असत् कर्मद्वारा दुःख प्राप्त हुन्छ । मानिसले स्वर्ग प्राप्तिका लागि निरन्तर रूपमा कर्म गर्दै जानुपर्छ, कर्मले नै मानिसलाई आफ्नो लक्ष्यतर्फ अघि बढ्न सिकाउँछ, भन्ने अर्जुन पात्रका माध्यमबाट उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । अर्जुन निरन्तररूपमा कर्म गर्दै धर्तीबाट स्वर्ग पुगेका छन् । उनी कर्ममा विश्वास गर्छन् । उनी संयमपूर्वक कर्म गर्दै आफ्नो लक्ष्यतर्फ अघि बढेका छन् । सत्कर्मले मानिसलाई संयमित बनाउँछ, भन्ने मीमांसा दर्शनका कुरालाई अर्जुन पात्रका माध्यमबाट देखाउन खोजिएको छ । उर्वशी अर्जुनको सत्कर्ममा बाधकका रूपमा उपस्थित भए पनि अर्जुनले संयमपूर्वक सत्कर्मलाई नै अँगालेका छन् । उनको मन केही क्षणका लागि भोगतिर आकृष्ट भए पनि जागृत मनले अर्जुनलाई असत् कर्मतिर प्रवृत्त हुन दिएको छैन । अर्जुन कर्म गर्न स्वर्ग पुगेका छन् । उनी स्वर्ग पुगे

पनि त्यहाँको भोगमा लिप्त भएर लागि परेका छैनन् । आफ्नो कर्मलाई विसेका छैनन् । उनी सत्कर्मतिर नै प्रवृत्त भएर आफ्नो लक्ष्यतर्फ अधि बढेका छन् । कर्म गर्दै गइयो भने स्वर्ग प्राप्त हुन्छ भन्ने मीमांसाको भाव उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुनका माध्यमबाट देखाइएको छ । त्यसैले मनुष्यले कर्मबाट विचलित नभईकन संयमपूर्वक कर्म गर्दै अधि बढ्नु पर्छ भन्ने भाव उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ ।

३.४ उर्वशी खण्डकाव्यमा आत्मसंयमसम्बन्धी चिन्तन

मानवीय इन्द्रियहरूलाई मनको वशमा राख्न सक्नु नै आत्मसंयम हो । मानवले आत्मसंयम भएर जीवनलाई अगाडि बढाउनु पर्छ । यसरी इन्द्रियलाई वशमा राख्नु भनेको योग साधनामा अधि बढ्नु हो । योगले नै मनुष्यलाई आत्मसंयम हुन सिकाउँछ । उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुनका माध्यमबाट आत्मसंयम नै सबैभन्दा ठूलो कुरा हो । आत्मालाई नियन्त्रण गर्न सकियो भने जीवनमा सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । अर्जुन स्वर्गमा देवताहरूलाई दुःख दिइरहेका दानवहरूसँग लड्न स्वर्ग पुगेका छन् । उनी स्वर्गमा गएर देवताहरूलाई दुःख दिइ रहेका दानवहरूसँग लडेर विजय प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् । स्वर्गमा दानवहरू माथि विजय प्राप्त गरी स्वर्गीय आनन्द प्राप्त गर्न सफल भए पनि उनले स्वर्गीय सुख भोगलाई आत्तिएर भोग गरेका छैनन् । प्राप्तिका बेलामा पनि संयम भएर जीवन अगाडि बढाउनु नै आत्मसंयम हो । योगद्वारा आफ्नो मनलाई वशमा राख्न सके मात्र जीवनमा मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ । योगले नै मनुष्यलाई आत्मसंयम बन्न सिकाउँछ भन्ने कुरा अर्जुनका माध्यमबाट उर्वशी खण्डकाव्यमा देखापरेको छ । भोगलाई तुच्छ ठानी आफ्नो लक्ष्यतर्फ अधि बढेका अर्जुनलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउन उर्वशी आधि रातमा अर्जुनको शयनागरतर्फ अधि बढी अर्जुनलाई भोग गर्न आग्रह गर्छिन् भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

काम उकास्ने वातावरण छ
नीरव आधि रात
संवेग अर्जुनलाई बहाउन
इन्द्रिय-सुखको बाढ (३७) ।

“अर्जुनको प्रतिभाशाली व्यक्तित्वबाट अनुरक्त बनेकी उर्वशी अर्जुनलाई प्राप्त गरी कामवासना पूर्ति गर्ने इच्छाले अर्जुनको शयनागर कक्षमा जान्छे र त्यहाँ

विभिन्न मुद्रामा नृत्य गरी अर्जुनलाई जगाउन सफल हुन्छे । आफ्नो अगाडि प्रायः नग्न अवस्थामा कामोत्तेजक नृत्य गरी रहेकी उर्वशीलाई देखेर अर्जुन पनि केही समय अधीर बन्दछन्” (घिमिरे, २०६८ : ४०) । अर्जुनको अचेतन मन पनि केही क्षणसम्मका लागि उर्वशीको नृत्य र गायनबाट प्रभावित हुन्छ । उर्वशी अर्जुनलाई प्राप्त गरी सुख भोग गर्न चाहन्छिन् । यसरी उर्वशीको नृत्य र गायनबाट प्रभावित भएको अर्जुनको अचेतन मन भोगतिर प्रभावित हुन खोजे पनि चेतन मनले अर्जुनलाई जागृत गराएको छ । अर्जुन इन्द्रिय सुख भोगलाई तुच्छ ठान्दै योग साधनातर्फ नै अधि बढ्न चाहेका छन् । उनी इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न सकेमात्र सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने भाव व्यक्त गर्दछन् । जुन कुरा योग दर्शनसँग सम्बन्धित छ । योग दर्शनले मनुष्यलाई आत्मसंयम हुन सिकाउँछ । मनुष्यको शरीर आत्मादेखि नै शुद्ध हुनुपर्छ । अनिमात्र उसले योगद्वारा आफ्नो मनलाई वशमा राख्न सक्छ । यसरी उर्वशीको नृत्य र गायनबाट प्रभावित भएका अर्जुनको मन शान्ति र अशान्तिको दोभानमा रुमलिएको छ । अर्जुनको मन शान्ति र अशान्तिको बीचमा ढलपल भएको छ भन्ने कुरा यसरी व्यक्त भएको छ :

शान्ति-अशान्तिको दोभानमहाँ
मनको नाउ छ ढलपल
छाडू पक्कू बीचको द्वन्द्व
हृदय छ अलमल अलमल (४३)

शान्ति र अशान्तिको दोभानमहाँ अल्झिएका अर्जुन कुनमा पाइला चालु भन्दै दोधारमा रहेका छन् । यहाँ अर्जुनको मनभित्र द्वन्द्व देखापरेको छ । योग साधनाद्वारा जीवनमा अधि बढ्न चाहने अर्जुन उर्वशीको नृत्य र गायनबाट क्षणिक समयका लागि प्रभावित भएका छन् । उनको अचेतन मन र चेतन मनका बीचमा द्वन्द्व सिर्जना भएको छ । “अर्जुन भित्रको योगी वा चिन्तक उर्वशीलाई केही होइन भैं गरी त्यागि दिन खोज्छ । परन्तु सुन्दर मधुरकी अवतारिणी उर्वशी प्रत्यक्ष छ - उसले अर्जुनका मनमा दिइएको आवेगहरू अति प्रतिभाशाली छन्” (त्रिपाठी, २०२७ : १६१) । मानिसको शरीर क्षणिक छ नाशवान छ । यस्तो क्षणिक र नाशवान शरीरका लागि भोगका पछि लाग्नु भनेको बन्धनमा बाधिनु हो । बन्धनबाट दुःख प्राप्त हुन्छ । इन्द्रिय सुख भोगमा फसेर जीवन बिताउनु हुँदैन भन्दै अर्जुन भित्रको जागृत मनले अर्जुनलाई बिउँझाउने प्रयत्न गर्न पुगेको छ । अर्जुनको चेतन मनलाई इन्द्रिय सुख

भोगलाई तुच्छ ठानी त्यागिदिन खोजेको छ । यसरी इन्द्रिय सुख भोगलाई त्यागेर योगतिर प्रवृत्त हुनु नै आत्मसंयम हो । मनुष्यले राग र विरागको द्वन्द्वमा नअल्भिकन आत्मसंयम भएर अधि बढ्न सकेमात्र जीवनमा सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले योग साधनामा लागेर आफ्नो मनलाई वशमा राख्न सक्नुपर्छ भन्ने योगवादी चिन्तन उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुनका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ । अर्जुनको मन राग र विराग बीचको दोधारमा अल्भिएको छ । उनी भित्र राग र विराग बीचमा कुनमा पाइला चालू भन्ने सड्का उत्पन्न भएको कुरा यसरी व्यक्त भएको छ :

राग र विराग दुइटा लामा
रेखा छन् खिचिएका
कुनमा हालू पाउ छ मेरो
लाग्दछ अति आशङ्का (४५) ।

अर्जुनका अगाडि राग र विराग दुईवटा लामा रेखा खिचिएका छन् । अर्जुन राग र विरागबीच कुनमा पाइला हालू भन्ने दोधारमा परेका छन् । अर्जुनका अगाडि एकातर्फ भोग रहेको छ भने अर्को तर्फ योग रहेको छ । भोग र योगका बीचमा अलमलिएका अर्जुनका मनमा आशङ्का उत्पन्न भएको छ । अर्जुनका मनमा भोग प्रयोजन होइन भने उर्वशी जस्ता सौन्दर्यको किन सृष्टि हुन्छ भन्दै उनको मनमा आशङ्काले घेरेको छ । उर्वशी रूप र सौन्दर्यकी खानी छिन् । उनमा भोगको तीव्र अभिलाषा छ । आफ्ना विभिन्न हाउभाउ र कटाक्षपूर्ण व्यवहारद्वारा उर्वशी अर्जुनलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउन खोज्छन् । अर्जुनभित्र पनि द्वन्द्व देखापरेको छ । अर्जुनभित्रको अचेतन मन उर्वशीको रूप र सौन्दर्यबाट प्रभावित छ भने चेतन मन भोग क्षणिक हो त्यसमा जीवन वर्वाद पार्नु हुँदैन भन्दै विरागतर्फ पाइला चाल्न आग्रह गर्दछ । यसरी क्षणिक र कामवासनात्मक भोगका पछि लागेर जीवन वर्वाद पार्नु भनेको दुःख प्राप्त गर्नु हो । मनुष्यले आफूभित्र भएको आवेगलाई नियन्त्रण गर्न सक्नुपर्छ । नियन्त्रित मनलाई मात्र वशमा राख्न सकिने भएकाले अर्जुन पनि आफ्नो मनलाई नियन्त्रण गरी संयम अपनाउन पुग्छन् । संयमपूर्वक जीवनलाई अगाडि बढाउन सके इन्द्रियमाथि नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भन्ने योगवादी चिन्तन पनि यहाँ प्रस्तुत भएको छ । चञ्चल मनलाई जित्नका लागि आत्मसंयमपूर्वक जीवन अगाडि बढाउनु पर्छ अनि मात्र जीवन सार्थक बन्दछ भन्ने भाव पनि उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ :

चञ्चल मन जित्त सकिन्छ
सुख त्यो नजदिक पर्छ
जीवन सार्थक बन्दै
परम तत्त्व भेटिन्छ (५१) ।

संयमपूर्वक जीवनलाई अगाडि बढाउन सकेमात्र जीवन सुखमय बन्छ भन्ने कुरा अर्जुनका माध्यमबाट यहाँ व्यक्त भएको छ । चञ्चल मनलाई जित्त सकेमात्र जीवन सार्थक बन्छ । चञ्चल मनलाई नियन्त्रण गर्दै आत्मसंयमपूर्वक जीवनमा पाइलाहरू अगाडि बढाउनु पर्छ । शरीरका इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न सके मात्र चञ्चल मन जित्त सकिन्छ । मानवीय आवेगहरूले मनलाई चञ्चल बनाउँछ । त्यस्ता आवेगहरूलाई नियन्त्रण गर्नका लागि योग साधनामा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ । योगले नै मानवीय इन्द्रियमाथि नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भन्ने योगवादी चिन्तन पनि यहाँ व्यक्त भएको छ । मन, शरीर र इन्द्रियलाई वशमा राख्ने कुरा योग हो । योगले नै मनुष्यको मनभित्रको विकारलाई हटाएर शुद्ध बनाउन सक्छ । ध्यान तपस्यामा लिन भए पछि मात्र मनुष्यले परम आनन्द प्राप्त गर्न सक्छ । परम आनन्द प्राप्तबाट नै मनुष्यको जीवन सार्थक बन्छ । जब मनुष्यले अष्टाङ्ग मार्गद्वारा आफ्नो मन, शरीर र इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्छ । उसले सांसारिक जीवनबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सक्छ । मुक्ति प्राप्त गर्नु नै मनुष्य जीवनको परम आनन्द हो भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुनका माध्यमबाट व्यक्त भएको पाइन्छ । अर्जुन उर्वशीका भोगेच्छामूलक एषणालाई परित्याग गर्दै योग साधनातर्फ अधि बढेका छन् । अर्जुनका निम्ति भोगभन्दा पनि त्याग नै ठूलो कुरो रहेको छ । त्यागले नै जीवन सार्थक बन्छ भन्दै अर्जुन योग साधनातर्फ लक्षित रहेका छन् । मनुष्यले आत्मसंयमपूर्वक कर्म गर्दै जानुपर्छ । अर्थात् आत्मसंयमपूर्वक अनियन्त्रित मनलाई वशमा राख्दै अधि बढ्नु पर्छ भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

डोकामा कति दुध दुहिन्न
जस्तै विस्तृत होओस्
अनियन्त्रित मनभित्र परम सुख
अड्छ र ? जति यत्न गरौस् (५१) ।

अनियन्त्रित मनलाई जित्त सके मात्र सुख प्राप्त हुने कुरा यहाँ व्यक्त भएको छ । भाग्यमा छ भन्दैमा डोकामा दूध दोहेर अडिदैन । त्यसै गरी मनलाई नियन्त्रण नगरिकन आनन्द प्राप्त गर्न सकिदैन । आनन्द प्राप्त गर्न संयमपूर्वक कर्म गर्दै

जानुपर्छ । त्यसका लागि निरन्तर रूपमा योग साधनामा लाग्नुपर्छ । योग साधनाद्वारा नै अनियन्त्रित मनलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । परम सुख त्यति बेला प्राप्त हुन्छ जति बेला योग साधनाद्वारा मनलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । मनुष्य विषयवासनाप्रति आकर्षित हुन्छ । यसरी विषयवासना तर्फ आकर्षित भएको मानवीय शरीर नियन्त्रण नै हुन सक्दैन । यस्तो अनियन्त्रित मनभित्र परम सुख अड्न सक्दैन । त्यसका लागि मनलाई विषयवासनाबाट नियन्त्रण गरी योग साधनामा लीन हुनुपर्छ भन्ने योगवादी चिन्तन यहाँ व्यक्त भएको छ । योगद्वारा नै मानिस ध्यानमा केन्द्रित हुन्छ । उसले मन, शरीर र इन्द्रियलाई वशमा राखी मनलाई नियन्त्रण गर्न सक्छ । मन नियन्त्रण गरेपछि मात्र परम सुख प्राप्त हुन्छ । नत्र भने जति नै प्रयत्न गरे पनि अनियन्त्रित मनभित्र सुख प्राप्त हुन सक्दैन भन्ने भाव पनि उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । क्षणिक सुख भोगले क्षणिक आनन्द प्राप्त गराउँछ तर त्यसबाट दीर्घकालीन रूपमा आनन्द प्राप्त हुन सक्दैन भन्दै अर्जुन अनियन्त्रित मनलाई नियन्त्रण गर्न चाहन्छन् । उनी उर्वशीको भोगेच्छालाई तुच्छ ठान्न पुग्छन् । उनी योगद्वारा आफ्नो मनलाई नियन्त्रण गरी आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न चाहेका छन् । योग साधनाद्वारा नै अनियन्त्रित मनलाई जित्न सकिन्छ भन्ने कुरा अर्जुनका माध्यमबाट उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । यहाँ उर्वशी र अर्जुन बीचमा पनि बाह्य द्वन्द्व देखापरेको छ । उर्वशी भोगको प्रतीकका रूपमा उभिएकी छिन् भने अर्जुन योगको प्रतीकका रूपमा उभिएका छन् । उर्वशी इन्द्रिय सुख भोग नगरिकन इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिदैन । त्यसैले इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न इन्द्रिय सुख भोगेको आनन्द लिनुपर्छ भन्दै उर्वशीले आफ्नो तर्क यसरी व्यक्त गरेकी छिन् :

चढ्दै घोडा राग बसाली
 वश पार्नु छ त्यसलाई
 चढ्दै नचढी घोडा माथि
 पार कसैको नाई (५८) ।

उर्वशी अर्जुनसामु इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न इन्द्रिय सुख भोगको आनन्द लिनुपर्छ अनि मात्र इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्दै आफ्ना तर्कहरू व्यक्त गर्छिन् । उर्वशीका इच्छा चाहनाहरू भोगतिर केन्द्रित छन् । उनी इन्द्रियको भोग नगरिकन कसरी इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ र । यस्ता अभिव्यक्तिद्वारा

उर्वशी अर्जुनलाई भोगतिर आकर्षित गराउन खोज्छन् । अर्जुन उर्वशीका भोगलाई तुच्छ ठान्दछन् । उनी मन, शरीर र इन्द्रियलाई वशमा राख्न सके मात्र इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछन् । “यसरी एको आग्रह भोगमा र अर्कोको आग्रह त्यागमा रहेकोले यी दुवैका अत्यन्त चर्कातर्की किसिमको वाक्य द्वन्द्व चल्छ” (घिमिरे, २०६८ : ४१) । यसरी योग र भोगका बीचमा अर्जुन र उर्वशी बीचमा वाक्य द्वन्द्व भए पनि अर्जुन भोगभन्दा योग अर्थात् त्यागद्वारा नै सुख प्राप्त हुने र इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्दछन् । आत्मसंयमद्वारा नै इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने आशय अर्जुनको रहेको छ । योग दर्शनले भने भैँ अर्जुन पनि योग साधनाद्वारा नै इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिने भएकाले उनी योगतर्फ अधि बढेको पाइन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा आत्मसंयमका बारेमा समग्र खण्डकाव्यमा नै भेटिन्छ । यस खण्डकाव्यमा मुख्य पात्र उर्वशी र अर्जुन रहेका छन् । यहाँ उर्वशीका माध्यमबाट भोगलाई अधि सारिएको छ भने अर्जुन पात्रका माध्यमबाट आत्मसंयमलाई देखाइएको छ । उर्वशी र अर्जुन बीच राग र विराग बीचको द्वन्द्व देखापरेको छ । अर्जुन एक साधकका रूपमा देखापरेका छन् । योग साधनाद्वारा नै इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा अर्जुनका माध्यमबाट उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त गरिएको छ । मानवीय इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न आत्मसंयम भएर अधि बढ्नु पर्छ । मानिसले क्षणिक सुख भोगका लागि पछि लागेर जीवन वर्वाद पार्नु हुँदैन । शारीरिक सुख भोगले जीवनमा दुःख मात्र प्राप्त हुन्छ । त्यसैले यस्तो भोगलाई त्यागेर योगतर्फ लाग्नुपर्छ । आत्मसंयम भएर जीवनलाई अगाडि बढाउनु पर्छ भन्ने योगवादी चिन्तन उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

३.५ उर्वशी खण्डकाव्यमा जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्म

पूर्वीय दर्शनले जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मका बारेमा विशिष्ट धारणा व्यक्त भएको छ । पूर्वीय दर्शनले जन्म र मृत्युलाई शरीरको धर्म मानेको छ । आत्मा अमर छ । आत्मा कहिल्यै मर्दैन । यस्तो अजर, अमर आत्माले शरीर धारण गर्नु उसको जन्म हो भने शरीर छाड्नु मृत्यु हो । प्राणीले आफ्नो कर्मअनुसार अनेक शरीर धारणा गर्छ र मानव जीवन प्राप्ति पछि सत्कर्म गरेर मुक्ति प्राप्त गर्छ । यसरी

पटक पटक सांसारिक जगत्मा जन्मनु भनेको दुःख प्राप्त गर्नु हो । अज्ञानताका कारण मानिस सांसारिक जीवनमा फस्छ र पटक पटक यस संसारमा जन्म लिइरहन्छ भन्ने मान्यता पूर्वीय दर्शनको रहेको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मका बारेमा पूर्वीय दर्शन मान्यताअनुसार सङ्केत गरिएको छ । उर्वशी खण्डकाव्यकी मुख्य पात्र उर्वशीमा भोग तीव्र रूपमा रहेको छ । भोगले सांसारिक बन्धनमा बाँध्दछ । यस संसारबाट मुक्त नभएसम्म मानवले यस सांसारिक जीवनमा पटक पटक जन्म लिइरहन्छन । यसरी सांसारिक जीवनमा पटक पटक जन्मनु भनेको दुःख प्राप्त गर्नु हो । उर्वशी जीवनमा मोक्ष होइन भोग प्राप्त गर्न चाहन्छिन् । उनी जन्मको भाग्यद्वारा अर्जुनलाई प्राप्त गरी आफ्नो पार्न चाहन्छिन् भन्ने कुरा यसरी व्यक्त भएको छ :

आज छ मेरो भाग्य परीक्षा
भाग्य बनाउन ग्रह देऊ
जन्म जन्मको मेरो पुण्य
मेरो काम आइदेऊ (२८) ।

उर्वशीमा भोग तीव्र रूपमा रहेको छ । उनी जन्म जन्मको पुण्यद्वारा अर्जुन प्राप्त गर्न चाहेको प्रसङ्ग यहाँ प्रस्तुत भएको छ । उर्वशी अर्जुनलाई आफ्नो बनाउन हरेक प्रयत्न गर्छिन् । उनी आफ्नो भाग्य बनाउने विधातासँग भोग पूरा गर्ने शक्ति मागेकी छिन् । भाग्य छ भन्दैमा केही कुरा पनि प्राप्त हुँदैन त्यसका लागि कर्म गर्दै जानुपर्छ । कर्मद्वारा नै आफ्नो भाग्य बनाउन सकिन्छ । त्यसैले उर्वशी आफूले पुनर्जन्ममा परेका भाग्यको फल आज अर्जुन प्राप्तिका लागि काम आइदिन आग्रह गर्छिन् । उनी अर्जुनलाई प्राप्त गरी आफ्नो भाग्य बनाउन चाहन्छिन् भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । पूर्वीय दर्शनले सांसारिक जीवनमा जन्मनु भनेको कर्म गर्नु हो । कर्मद्वारा नै जन्म जन्मान्तरणसम्म सुख प्राप्त हुन्छ भन्ने मीमांसावादी चिन्तन पनि यहाँ पाइन्छ । जन्म पछि मानिसको मृत्यु अवश्य हुन्छ । त्यसका लागि सत्कर्म गर्नुपर्छ । मनुष्यको शरीर नाशवान छ । यस्तो नाशवान शरीरका लागि भोगमा परेर जीवन वर्वाद पार्नु मात्र हो । भोगले मानिसलाई दुःखको सागरमा डुबाउँछ । उर्वशी क्षणिक सुख भोग प्राप्त गर्न चाहन्छिन् । क्षणिक सुख भोग प्राप्त गर्नु भनेको दुःख नै हो । जहाँ सुखको न्यून अनुभूति हुन्छ त्यहाँ दुःख अवश्य हुन्छ भन्ने पूर्वीय दर्शनको मान्यता रहेको छ । त्यसैले मनुष्यको आयु छोटो

छ, यस्तो छोटो आयुमा सत्कर्म गरेर दुःखबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ, भन्ने धारणा उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

काल अनन्त छ, छोटो आयु
अगणित छुट र भेट
यस्तो सौदा लिनलाई
उठ रे लाग्छ, उदेक ।
जीवन गति एक चाल हो
नाम छ, उसको जोवन
जोवन चढ्छ, विलाउनलाई
मृत्यु गुफामा सम्मुख (४६) ।

अर्जुनमा मृत्युको चेतना प्रबल रूपमा रहेको छ । हाम्रो आयु छोटो छ । तर काल अनन्त छ । यस्तो छोटो जीवनमा हामीले गर्नु पर्ने कामहरू धेरै छन् । हाम्रो जीवन छोटो छ । हाम्रो आयु क्षीण भइरहेको छ । हरेक क्षण हाम्रो आयु घटिरहेको छ । मनुष्य जन्मे पछि, उसको मृत्यु अवश्य छ । मान्छे जन्मेदेखि नै उसको मृत्युसुको दिन गन्ती भइरहेको हुन्छ । मृत्यु सत्य हो । यो प्रकृतिको नियम पनि हो । यो जैविक प्रक्रिया हो । हरेक क्षण मानिसको आयु घटिरहेको बेलामा भोगको पछि, लाग्नु हुँदैन अर्थात् मृत्युले नजिकबाट च्याइरहेको बेलामा भोगमा लिप्त भएर बस्नु ठीक होइन भन्ने अर्जुनको धारणा रहेको छ । मनुष्यको जीवन पनि क्षणिक छ । जसरी हाम्रो आयु छोटो छ, त्यसरी नै मनुष्यको जोवन पनि क्षीण हो । त्यो एक छिनका लागि मात्र देखापर्छ । त्यस्तो क्षणिक जोवनका लागि हामीले हाम्रो जीवन वर्वाद पार्नु हुँदैन । मृत्यु नजिक आइरहेका बेलामा हामीले भोगमा लिप्त नभइकन योग साधनातर्फ लाग्नुपर्छ । योगद्वारा नै यस सांसारिक जीवनबाट मुक्ति प्राप्त गरी आनन्द प्राप्त गर्न सकिन्छ । आज गरेको पुण्यले प्रारब्धमा जीवनमा सुख प्राप्त हुने भएकाले जीवन गतिको चाललाई बुझेर पुण्य कर्म गर्नुपर्छ, भन्ने पूर्वीय दर्शनको मान्यता उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेको जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मसम्बन्धी धारणा व्यक्त भएको छ । पूर्वीय दर्शनले जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मलाई शरीरको धर्म मानेको छ । मानिसको जीवन छोटो छ । यस्तो छोटो जीवनमा भोगतिर लिप्त भएर आफ्नो जीवन वर्वाद पार्नु हुँदैन भन्ने भाव उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ ।

३.६ उर्वशी खण्डकाव्यमा बन्धन र मोक्ष

पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेको बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तन उर्वशी खण्डकाव्यमा मुख्य रूपमा देखापरेको छ । पूर्वीय दर्शनले सांसारिक जीवनमा बाँधनुलाई बन्धन मान्दछ भने त्यस बन्धनबाट छुटकारा पाउनुलाई मोक्ष ठान्दछ । संसार दुःखमय छ । यस संसारबाट छुटकारा प्राप्त गर्न सक्नु नै मोक्ष हो । अज्ञानताले मानिसलाई यस सांसारिक बन्धनमा बाँधेको हुन्छ । मनुष्यले जब ज्ञान प्राप्त गर्छ ऊ बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । वेदान्त दर्शनका अनुसार आत्मज्ञानको अभाव नै अज्ञानहो (गिरी, २०५५ : ५९) । जब अज्ञानको समाप्ति हुन्छ । तब मनुष्यमा निर्मल विद्या र विवेकको उदय हुन्छ । उसले मोक्ष प्राप्त गरी परम आनन्द प्राप्त गर्छ भन्ने अवधारणा उर्वशी खण्डकाव्यमा रहेको पाइन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनलाई पूर्वीय दर्शनानुरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डकाव्यका मुख्य पात्र उर्वशी र अर्जुनका माध्यमबाट बन्धन र मोक्षसम्बन्धी अवधारणालाई अधि सारिएको छ । उर्वशी भोगको अर्थात् बन्धनको प्रतीकका रूपमा उभिएकी छिन् भने अर्जुन मोक्ष अर्थात् योगको प्रतीकका रूपमा उभिएका छन् । उर्वशीका नजरमा सांसारिक सुख भोग नै उच्च रहेको छ । उनका नजरमा त्याग र भोग उस्तै रहेको छ । उर्वशीको नजरमा भोग प्राप्ति नै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उर्वशी अर्जुनलाई विभिन्न हाउभाउ र कटाक्षपूर्ण व्यवहारद्वारा भोगतिर प्रवृत्त गराउन विभिन्न प्रयत्न गर्छिन् । भोगले मानिसलाई बन्धनमा पार्छ भन्ने पूर्वीय दर्शनको मान्यता उर्वशी खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । भोग क्षणिक छ । त्यो नाशवान छ । त्यसबाट दुःख प्राप्त हुन्छ । दुःखबाट बन्धन प्राप्त हुने भएकाले त्यसको त्याग गर्नु नै मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । मोक्षद्वारा आनन्द प्राप्त हुन्छ । जब मानिसमा आत्मज्ञान प्राप्त हुन्छ उक्त सांसारिक जीवनबाट मोक्ष प्राप्त गर्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता पनि उर्वशी खण्डकाव्यमा मुख्य रूपमा देखापरेको छ । मनुष्यले जन्म मोक्ष प्राप्तिका लागि भएको हो । सत्कर्म गरेर जीवन मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ । जबसम्म मनुष्यमा ज्ञानको उदय हुँदैन ऊ बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दैन । बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्नका लागि ज्ञानको उदय हुनुपर्छ भन्ने भाव पनि उर्वशी खण्डकाव्यमा पाइन्छ । उर्वशी भागका रूपमा उभिएकी छिन् भने अर्को तर्फ अर्जुन मोक्ष मार्गतिर अधि

बढेका छन् । उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुन र उर्वशी पात्रका माध्यमबाट मोक्ष र बन्धनलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

त्याग र भोग दुइटा पाटा
पुग्ने त्थै ठाउँ न हो ?
पाई छोड्यो छाडी पायो
यसमा के भेद रह्यो ? (५७)

यस खण्डकाव्यमा उर्वशी भोगका रूपमा देखिएकी छिन् भने अर्जुन योगका रूपमा देखिएका छन् । एकको आग्रह भोग छ भने अर्कोको आग्रह योग छ भन्ने कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ । उर्वशीमा भोगको तीव्र अभिलाषा छ । उर्वशी “त्याग र भोग दुवैको गन्तव्य स्थल एउटै भएकाले त्यागका मोहमा भोगलाई मारेर होइन जीवनलाई रसमय बनाउँदै अघि बढ्नु वास्तवमा ज्ञानी हो भन्दै अर्जुनलाई सम्झाउन थालिछन्” (घिमिरे, २०६८ : ५१) । त्याग गरेर होस् या भोग गरेर होस् पुग्नु पर्ने ठाउँ एउटै भए पछि पाएर छोड्नु र छाडेर पाउनुमा भेद केही नभएको कुरा यहाँ व्यक्त भएको छ । भोग भनेको बन्धन हो । यसले मानिसलाई दुःखमा डुबाउँछ । यस अज्ञानरूपी बन्धनबाट छुटकारा प्राप्त गर्नुपर्छ । त्यसका लागि मनुष्यमा ज्ञानको उदय हुनुपर्छ भन्ने पूर्वीय दर्शनको चिन्तन रहेको छ । भोगलाई त्याग्न सके मात्र मोक्ष प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा अर्जुनका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ । अर्जुन भोगलाई भन्दा त्यागलाई उच्च ठान्दछन् । बन्धनबाट मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि योग साधनामा लाग्नु पर्ने धारणा व्यक्त भएको छ । अर्जुन भोगका आवेगमा आएर आफ्नो उच्च प्रयास रोकिनु हुन्न भन्ने विश्वासका साथ भोग मार्गतिर प्रवृत्त हुनु पुग्छन् । यो योगवादी चिन्तन हो । योगबाट नै मनुष्यले आफ्नो मन, शरीर र इन्द्रियमाथि नियन्त्रण गर्न सक्छ । आत्मसंयम भएर भोगमाथि विजय हासिल गर्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी कुरा पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा आधारित रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा मुख्य पात्र अर्जुन र उर्वशीका माध्यमबाट बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तन अघि सारिएको छ । यस खण्डकाव्यमा एकातर्फ भोग रहेको छ भने अर्को तर्फ योग रहेको छ । भोग प्राप्त भयो भन्दैमा त्यसलाई आत्तिएर लिनु हुँदैन । भोग क्षणिक छ नाशवान छ त्यस्तो क्षणिक र नाशवान शरीरका लागि आफ्ना आवेगहरू माथि नियन्त्रण गर्न सक्नुपर्छ भन्ने धारणा एकातर्फ रहेको पाइन्छ भने अर्कोतर्फ त्याग र भोग एउटै भएकाले त्यागका मोहमा भोगलाई मारेर होइन

जीवनलाई रसमय बनाउँदै अधि बढ्नु पर्छ भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत भएको छ ।
पूर्वीय दर्शनले भोगलाई बन्धनका रूपमा लिएको छ । यस्तो सांसारिक बन्धनबाट
मोक्ष प्राप्त गर्नु नै बन्धनबाट मुक्त हुनु हो भन्ने धारणा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

३.७ उर्वशी खण्डकाव्यमा सुख दुःख

पूर्वीय दर्शनमा सुख दुःखसम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत भएको छ । आध्यात्मिक
सन्तुष्टिको खोजीमा लागेका प्रायः पूर्वीय दर्शनहरूले जीवनलाई दुःखको समुद्र
मानेका छन् । न्याय, वैशेषिक, साङ्ख्य, योग, वेदान्त आदि दर्शनहरूले यो संसार
दुःखमय छ भन्ने कुरालाई देखाएका छन् । साङ्ख्य दर्शनले संसारलाई दुःखको सागर
हो भनेको छ । उसले आध्यात्मिक आधिभौतिक र आधिदैविक गरी तीन प्रकारका
दुःखबाट मानिसले छुटकारा पाउन सकेको छैन । चोरी, डकैती, हत्या आदि दुःखका
विभिन्न रूप हुने भनेको पाइन्छ (चालिसे, २०६९ : ८५) । न्याय र वैशेषिक दर्शनले
तत्त्वहरूको ज्ञान प्राप्त गर्न नसक्नु नै दुःख मानेको छ । वेदान्त दर्शनले अज्ञानरूपी
संसारमा भुलेर आत्म तत्त्वको ज्ञान हुन नसक्नुलाई दुःखको कारण मानेको छ (गिरी,
२०५५ : ५९) । पूर्वीय दर्शनमा दुःखलाई चिनेर, बुझेर त्यसबाट छुटकारा पाउने
अवस्थालाई मात्र सुख मानिएको छ । त्यसैले सुखानात्मक अनुभूति पनि दुःखात्मक
नै हुन् । केही क्षण सुखको आभास भए पनि यिनको परिणति दुःख नै हो भन्ने पूर्वीय
दर्शनको मान्यता रहेको छ । संसारमा प्राप्त भएको सुखलाई वास्तविक सुख मान्न
मिल्दैन यो दुःखकै एउटा रूप हो किनभने मानिस मिलनमा सुखको अनुभूति गर्छ
तर त्यो मिल्न वियोगको कारण हो । त्यसैले जहाँ सुख छ भनिएको छ त्यहाँ
अनिवार्य रूपमा दुःख बसेको हुनाले सुखको न्यून अनुभूतिलाई सुख मान्नु हुँदैन भन्ने
दर्शनको मान्यता रहेको छ । सुख त्यो वस्तु हो जो सदासर्वदा आफ्नो बन्न सक्छ ।
संसारमा त्यस्तो चिरस्थायी सुखको संभावना नै नरहने हुँदा संसारमा दुःख मात्र छ
भन्ने दार्शनिक धारणा पाइन्छ । दुःख निरोधलाई नै जीवनको ठान्ने चार्वाक बाहेकका
सबै दर्शनहरूले दुःख निरोधलाई नै मोक्ष वा सुख मानेका छन् (चालिसे, २०६९ :
८५) । यस्तो संसारमा जन्म लिएपछि मानिसले सुख दुःख अवश्य भोग्नु पर्छ । त्यो
दुःखको कारण अज्ञान हो । अज्ञानलाई चिर्दै ज्ञानको उज्यालो छर्नु नै सुख अर्थात्
मुक्ति प्राप्त गर्नु हो भन्ने धारणा पूर्वीय दर्शनको रहेको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा दुःख सुखलाई पनि सङ्केत गरिएको छ । संसार दुःखको सागर हो । यस सागरबाट बाहिर निस्कन सके मात्र हरेक जीवात्मा ले सुखको अनुभूति गर्छ । यस खण्डकाव्यमा उर्वशी पात्रका माध्यमबाट दुःखसम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ । उर्वशी स्वर्गकी अप्सरा हुन् । उनी इन्द्रिय सुख भोगलाई नै वास्तविक सुख ठान्न पुगेकी छिन् । वास्तवमा संसारमा वास्तविक सुख छैन । मानिस मिलनलाई वास्तविक सुख मान्दछ र त्यसैमा रमाउन पुग्छ । वास्तवमा त्यो मिल्न वियोगको कारण हो भन्ने कुरा उर्वशीबाट चरितार्थ भएको छ । उर्वशी इन्द्रिय सुख भोग प्राप्त गर्नुलाई वास्तविक सुख हो भन्ने ठोसकी छिन् तर त्यो दुःखको कारण मात्र हो । उर्वशी अर्जुनलाई रसरङ्गमा रात्री यापन गरौं भनी क्षणिक सुखको अनुभूति गराउन चाहन्छिन् । क्षणिक सुखको अनुभूति भए पनि यिनले कालान्तरमा दुःख नै प्राप्त हुन्छ भन्ने पूर्वीय दर्शनको मान्यता अनुरूप उर्वशी खण्डकाव्यमा दुःख सुखसम्बन्धी चिन्तन अधि सारिएको छ । उर्वशी वास्तवमा दुःखको कारण हुन् । उर्वशीले जुन कुरालाई सुख ठोसकी छिन् । वास्तवमा त्यो दुःखको सागर हो । दुःखका कारण मानिस सांसारिक जीवनमा फस्छ त्यसलाई नै वास्तविक ठान्न पुग्छ । यी सबै क्षणिक र भौतिक वस्तुमा सुखको लेपन मात्र गरिएको छ । तिनको परिणाम दुःख नै भएकाले भौतिक संसारमा सुख छैन । भ्रान्ति वंश मानिस क्षणिक सुखमा रमाउन पुग्छ । वास्तवमा त्यो सुख होइन त्यो अज्ञानता हो, भ्रम मात्र हो भन्ने कुरा उर्वशी खण्डकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

घटभित्र पसिकन हेर तिमी
 त्यो हो केवल भ्रान्ति
 छ पुग्नु पर्ने ठाउँ त अर्कै
 जसमा केवल शान्ति ।
 परम सुख कहाँ वास्ना कहाँ
 फजुल छ यी तौल दुवै (५०) ।

मानिस जुन कुरालाई वास्तविक सुख ठान्दछ । त्यो भ्रम मात्र हो । वास्तवमा सुखानुभूति नै दुःखको कारण हो । मानिसले यस सांसारिक जीवनमा जन्म लिएपछि सुख दुःख दुवै भोग्नु पर्छ । उर्वशी जुन कुरालाई सुख ठानेर त्यसको भोग गर्न चाहन्छिन् । त्यो उसको भ्रम मात्र हो । सांसारिक विषयवासनाप्रति आकर्षित हुनु भनेको दुःखको सागरमा डुब्नु हो । जसरी मानिसमा घडालाई देखेर त्यसभित्र केही छ भन्ने भ्रम हुन्छ । त्यसरी नै हरेक जीवात्मा सांसारिक जतग्मा जन्म लिएपछि

त्यही सांसारिक जीवनमा सुखको खोजी गर्दै भौतारिन्छ । सुखको खोजिमा भौतारिनु भनेको दुःखको सागरमा डुब्नु मात्र हो । वास्तविक संसार सुख भन्दा पनि दुःख धेरै छ । केही क्षणिक सुखको अनुभूति भए पनि त्यस दुःख सँगसँगै आइरहेको हुन्छ । त्यसैले वास्तविक सुख प्राप्त गर्न यस सांसारिक जीवनबाट मोक्ष प्राप्त गर्नुपर्छ । सुख र दुःखलाई तौलन सकिदैन । परम सुख र विषयवासना बीच धेरै फरक पाइन्छ, भन्ने पूर्वीय दार्शनिक चिन्तन पनि यहाँ व्यक्त भएको छ । विषयवासना क्षणिक र भौतिक वस्तु हुन् । यिनमा वास्तविक सुख छैन । परम आनन्द प्राप्त गर्न क्षणिक वस्तुको त्याग गर्नुपर्छ । त्यसैले दुःख जीवनभरी भोगिने तत्त्व हो । त्यस दुःखको सागरबाट बाहिर निस्कन मानिसमा ज्ञानको उदय हुनुपर्छ, भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता रहेको छ । ज्ञानको उदय नभएसम्म मनुष्य दुःखको सागरबाट बाहिर निस्कन सक्दैन । त्यसैले परम सुख प्राप्त गर्नका लागि दुःखको क्लेशबाट सदाका लागि छुटकारा प्राप्त गर्नुपर्छ, भन्ने पूर्वीय दर्शनको मान्यता उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा सुख दुःखसम्बन्धी चिन्तन मुख्य रूपमा प्रस्तुत भएको छ । सांसारिक जीवन सुख र दुःखले भरिएको छ । मानिस भ्रम वश दुःखलाई नै सुख ठान्दछ । वास्तवमा संसारमा सुख प्राप्त गर्न सकिदैन । दुःखको तुलनामा सुख क्षणिक छ । त्यही क्षणिक सुखलाई वास्तविक सुख ठान्नु भनेको दुःखको सागरमा डुब्नु मात्र हो । त्यसैले सुखात्मक अनुभूतिलाई गर्नु पनि दुःखात्मक नै हो । यस संसारबाट सुख प्राप्त गर्न क्षणिक र भौतिक विषयवासनालाई त्यागेर आध्यात्मिकता तर्फ लाग्नुपर्छ । त्यसका लागि तत्त्वज्ञान, भ्रान्तिनाश, मिथ्याज्ञानको आत्याधिक निवृत्ति हुनुपर्छ, भन्ने पूर्वीय दर्शनको मान्यता रहेको छ ।

३.८ निष्कर्ष

‘उर्वशी’ खण्डकाव्य पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेका मान्यताका आधारमा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेका प्रकृति, पुरुष, कर्मवादी चिन्तन, बन्धन र मोक्ष, सुख र दुःख, आत्मसंयम, जन्म, मृत्यु, पुनर्जन्मसम्बन्धी चिन्तन यहाँ मुख्य रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । प्रकृति र पुरुषको

सहयोगबाट नै सृष्टि प्रक्रिया हुने भएकाले सृष्टि कार्यका लागि प्रकृतिलाई पुरुषको सहयोग चाहिन्छ भन्ने धारणा 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा रहेको छ । त्यसै गरी आत्मसंयम र कर्मवादी चिन्तन मुख्य रूपमा देखापरेको छ । मानिसले संयम भएर कर्म गर्दै अधि बढ्नु पर्छ । संयमपूर्वक नै मानिसले जीवनमा आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न सक्छ । कर्मले मानिसलाई संयम बनाउँछ भन्ने कुरा 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । यस खण्डकाव्यमा बन्धन र मोक्ष, सुख र दुःखसम्बन्धी चिन्तन पनि पाइन्छ । सत्कर्मबाट सुख प्राप्त हुन्छ भने असत कर्मबाट दुःख अर्थात् बन्धन प्राप्त हुन्छ । जहाँ सुख हुन्छ त्यहाँ अनिवार्य रूपमा दुःख पनि रहेको हुन्छ । त्यसैले दुःखलाई चिनेर बुझेर त्यसबाट छुटकारा प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने धारणा पूर्वीय दर्शनको रहेको पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

उर्वशी खण्डकाव्यमा योग र भोगपरक दर्शन

४.१ विषयप्रवेश

‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा भोग र योगवादी दर्शन मुख्य रूपमा देखापरेको छ । साङ्ख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, मीमांसा र वेदान्त दर्शनले भोगसम्बन्धी दृष्टि प्रस्तुत गरेका भए पनि ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा साङ्ख्य, मीमांसा, योग र वेदान्त दर्शनअनुरूप भोगवादी दर्शन यहाँ प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यी बाहेकका न्याय र वैशेषिक दर्शनअनुरूप भोगवादी दर्शनको प्रयोग भएको पाइँदैन ।

४.२ उर्वशी खण्डकाव्यमा भोगपरक दर्शन

सिद्धिचरण श्रेष्ठ (वि.सं. १९६९-२०४९) आधुनिक नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका अग्रणी सहप्रवर्तक हुन् । उर्वशी खण्डकाव्य पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्य हो । महाभारतको वनपर्वलाई विषयवस्तुको मुख्य स्रोत बनाइ उर्वशी खण्डकाव्य रचिएको छ । उर्वशी र अर्जुनबीचको भोग र योगको विषयमा भएको द्वन्द्व यस खण्डकाव्यमा देखाइएको छ । देवता र दानव बीच स्वर्गमा भएको युद्ध यस खण्डकाव्यमा देखाइएको छ । देवता र दानव बीच स्वर्गमा भएको युद्धमा देवताहरूको सहयोगार्थ स्वर्गमा पुगेका अर्जुन र स्वर्गकी अत्यन्त सुन्दरी उर्वशी बीच भएको सम्वाद नै यस खण्डकाव्यको मुख्य विषयवस्तु हो । देवताहरूको विजय पश्चात् अर्जुनको सम्मानमा आयोजित कार्यक्रममा अर्जुनलाई देखेर मोहित बनेकी उर्वशी अर्जुन नै आफ्नो जीवनको अन्तिम लक्ष्य भएको ठान्न पुगिछन् । अर्जुनसँग गई भोगेच्छा गर्ने चाहना उर्वशीमा बढेको छ । अर्कोतिर सामाजिक मर्यादाका डरले उसभित्र डेरा जमाइसकेको हुन्छ । उसको चेतन र अचेतन मनबीच भएको अर्द्धन्द्वमा अन्ततः ऊ भित्रको चेतनहिन र अचेतन मनको विजयी हुन्छ । अनि उर्वशी मध्यरातमा अर्जुनको सयनागरमा पुगी आफ्नो कुशल नृत्यद्वारा अर्जुनको निन्द्रा भङ्ग गर्दछिन् । अनि अर्जुनलाई सम्भोगको लागि आमन्त्रण गर्दछिन् तर अर्जुनले उर्वशीलाई मान्या नारी जाति अर्थात् आमा शब्दले सम्बोधन गर्दछन् । त्यसपछि उर्वशीमा

ठूलो आघात पर्न जान्छ । आफ्नो लक्ष्य पूरा नभएकाले घायल बनेकी उर्वशी अन्ततः आफ्नो पराजय स्वीकारै फर्कन बाध्य हुन्छिन् ।

स्वच्छन्दतावादी भावधारा अँगालेर लेखिएको उर्वशी खण्डकाव्य विशेष गरेर पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेको योगवाद र भोगवादलाई मुख्य विषय बनाइएको छ । दुई पात्र उर्वशी र अर्जुन बीच वार्तालाप गराइ योगवाद र भोगवादको चर्चा परिचर्चा प्रस्तुत खण्डकाव्यमा देखिन्छ । यस खण्डकाव्यमा उर्वशीका माध्यमबाट भोगवादी चिन्तनलाई अधि सारिएको छ । उर्वशी स्वयम् भोगको प्रतीक हो । दैत्यहरूलाई पराजित गरेर फर्केको अर्जुनको सम्मानमा आयोजित कार्यक्रममा उसको अर्जुनसँग साक्षात्कार हुन्छ । त्यस कार्यक्रममा अर्जुनलाई माला लगाइदिन गएको उर्वशीको अचेतन मन अर्जुनलाई अँगालो हाल्न पुग्छ । यहीबाट भोगवादी चिन्तन सुरु भएको छ । यस खण्डकाव्यकी उर्वशीले मानवीय भोगविलासी प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गरेकी छिन् । उर्वशी स्वर्गकी अप्सरा भए पनि वैशेन्मुख नारी पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छिन् । यस्ता उर्वशीका विभिन्न हाउभाउ र क्रियाकलापले गर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यमा भोगवादी दर्शनलाई सशक्त प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

४.२.१ उर्वशी खण्डकाव्यमा साङ्ख्य दर्शनअनुरूपको भोगवादी दर्शन

साङ्ख्य दर्शनले भोगको मुख्य कारण प्रकृतिलाई ठान्दछ । प्रकृति सत्व, रज र तम गुणले युक्त छ । यस्तो त्रिगुणात्मक प्रकृतिको उपभोग गर्ने जीव सांसारिक बन्धनमा बाधिएको हुन्छ । मानव जीवन आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक दुःखद्वारा भरिएको छ । यी दुःखहरूबाट छुटकारा पाउन नसक्नु बन्धन हो (गिरी, २०५५ : ४६) । सृष्टि प्रक्रियाका लागि प्रकृति र पुरुषको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ । अचेतन र अन्ध प्रकृतिको सक्रियता र चेतन तथा लड्गडो निस्क्रिय पुरुषको कारणबाट नै सृष्टि सम्भव भएको छ । यसलाई पङ्गु र अन्ध नारीका रूपमा स्पष्ट पारेको छ । प्रकृतिबाट महत् तत्त्व उत्पन्न हुन्छ । महत्त अथवा बुद्धिबाट अहङ्कारको जन्म हुन्छ । अहङ्कारका कारण हरेक पुरुषमा 'म' र 'मेरो' भन्ने भावनाको जागृत हुन्छ । अहङ्कार सात्विक, राजसिक र तामसिक गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । सात्विक अहङ्कारबाट समष्टि रूपमा मनस पञ्च ज्ञानेन्द्रिय र पञ्च कर्मेन्द्रियहरू उत्पन्न हुन्छ । यहीँबाट मानवमा शुभ कर्महरू सृजित हुन्छन् । तामस अहङ्कारबाट पञ्चतन्मात्रा र प्रमाद-आलस्य इत्यादि विषदकहरू उत्पन्न हुन्छन्, रूप रस, गन्ध,

स्पर्श र शब्द यी पञ्चतन्मात्रा हुन् । पञ्चतन्मात्राबाट पञ्चमहाभूत पृथ्वी, जल, तेज र आकाश उत्पन्न हुन्छन् । यी नै अहङ्कारका कारण मनुष्य भोगतिर प्रवृत्त हुन्छ (गिरी, २०५५ : ४५) ।

मानिस सांसारिक वास्ताले गर्दा मोहमा परेको छ । मोहले गर्दा मानिसमा ममत्वको भावना जागृत हुन्छ । उसमा संसारप्रतिको अभिरुचि जाग्दछ र भोगमा ऊ प्रवृत्त हुन्छ । मानिस भोगका कारण दैहिक सुख भोगमा भौतारिन थाल्छ भन्ने कुरालाई साङ्ख्यको भोगवादी दर्शनअनुरूप उर्वशी खण्डकाव्यका विभिन्न कवितांशमा प्रस्तुत गरिएको छ :

मैले सकिँन कण्ठ फुकाउन
के भो के आज ममा ।
अनि अरुणोदयको पर्दा हाली
गर्दा पाठ उषाको,
भन्डै भन्डै हाल्नु पुगेको
अर्जुनलाई अँगालो । (२३)

अर्जुनको साहयताबाट विजय प्राप्त गरेका स्वर्गाधिपति इन्द्रको विजयोत्सवमा उर्वशी र अर्जुनको साक्षात्कार हुन्छ । त्यही समयमा अर्जुनलाई देखेर अर्जुनप्रति अनुरक्त बनेकी उर्वशीको मनमा अर्जुनलाई प्राप्त गरी आफ्नो भोगेच्छा प्राप्त गर्ने तीव्र अभिलाषा जागृत हुनु नै भोग हो । त्यही अभिलाषाले गर्दा उर्वशीका चेतन र अचेतन मन बीचको द्वन्द्व देखा पर्छ । “उर्वशी युवा अर्जुनलाई देखेर आफ्नो प्राप्य सम्भेर आकुल व्याकुल छिन् र उनका मनभरि इन्द्रको सभामा केन्द्र बनाएर आफूमा आएका प्रमाद र विह्वलताको संस्मरण छ । उर्वशीका स्वगत कथनहरूले स्पष्ट गर्दछ । उनमा अर्जुनकेन्द्री प्रणय र आवेगहरू कसरी उर्लिरहेका छन् र कति विह्वल पारिएका छन्” (त्रिपाठी, २०२७ : १५६) । उर्वशीका इच्छा चाहनाहरू भोगतिर प्रवृत्त भएका छन् । उर्वशी इन्द्रिय सुख भोगका लागि लालाहित भएकी छिन् । इन्द्रिय सुख भोगको लालसाले उनको अचेतन मन भन्डै अर्जुनलाई अँगालो हाल्नु पुगेको छ । उनको चेतन मन समालिएको भए पनि अचेतन मनले भोगको प्राप्ति खोजेको छ । विजयोत्सव सभामा नित्य, गायन र अभिनयका बेलामा अर्जुनको उपस्थितिले आफूलाई अतिशय विह्वल र आत्मनियन्त्रण च्युत पारिदिएका कुराहरू उर्वशीका सम्भनाभरि छन् । दैहिक सुख भोग प्राप्त गर्नका लागि उर्वशी

कति लालाहित छिन् भन्ने कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ भने यी सुख भोगको चाहना राख्नु भनेको भोगतिर आफूलाई प्रवृत्त गराउनु हो भन्ने साङ्ख्यको भोगवादी चिन्तन पनि यहाँ देख्न सकिन्छ ।

अङ्ग अङ्गले आज निमन्त्रण
अर्जुन आऊ आऊ
हावभावले गर्दछ सान
अर्जुन गला मिलाऊ
मस्काइले प्यास जगाउँछ
प्रेमी भुज बन्धनको
हेराइले माग्दछ भिक्षा
गलामा चुम्बनको । (२८)

विजयोत्सवमा नृत्य प्रदर्शन गरेका बेलामा उर्वशीले अर्जुनलाई आफूतिर आकर्षित गराउन विभिन्न हाउभाउ र कटाक्षपूर्ण क्रियाकलाप गर्न पुगेकी छिन् । अर्जुनलाई आफूतिर तान्न खोज्नु उर्वशीमा भएको भोग हो । उर्वशी अर्जुनलाई आफ्नो बनाउन चाहन्छिन् । उनी अर्जुनबाट भोगेच्छा प्राप्त गर्न चाहन्छिन् । यहाँ “कसिलो आलिङ्गन, गलाको चुम्बन, सुखद स्पर्श र मनको चस्का, काम उकास्ने वातावरण आदिबाट उद्दीपन विभावको चित्रका साथै अश्लील जस्तो लाग्ने परिवेशको चित्रण पनि देखिन्छ” (गौतम, २०६८ : ५०) । यी सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू भोगतिर प्रवृत्त गराउने खालका छन् । उर्वशीको चाहना भनेको नै इन्द्रिय सुख भोग प्राप्त गर्नु हो । मानिसको शरीर क्षणिक र नाशवान छ । यस्तो शरीरका लागि भोगतिर प्रवृत्त हुनु भनेको अज्ञानता हो । अज्ञानताका कारणले मानिस विभिन्न सुख भोगमा प्रवृत्त हुन्छन् र सांसारिक दुःखमा फस्छन् । विविध दुःखका कारण मानिस सांसारिक बन्धनमा फस्छ र ऊ भोगतिर प्रवृत्त हुन्छ भन्ने कुरालाई माथिको कवितांशमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

काम उकास्ने वातावरण छ
नीरब आधिरात
संवेग अर्जुनलाई बहाउन
इन्द्रिय सुखको आढ ।
के होला, है अब के होला
प्रायः नग्न उर्वशी
अर्जुनलाई भुज बन्धनमा
कस्न छ अति उताउली । (२९)

त्यसै गरी अर्जुनप्रति आकृष्ट भएकी उर्वशी भोगेच्छाको तीव्र अभिलाषा लिएर अर्जुनलाई आधिरातमा व्यूँभाउन पुगिछन् । इन्द्रिय सुख भोगको लालसाले उर्वशी अर्जुनको सयनागरमा पुगिछन् । शारीरिक सुख भोग क्षणिक छ त्यो क्षण भरमा नै नाश भएर जान्छ । त्यस्तो क्षणिक सुखको आनन्द प्राप्त गर्न चाहनु भनेको भोगतिर प्रवृत्त हुनु हो । भोगले मानिसलाई क्षणिक आनन्द त दिन्छ, तर त्यसको सुखले जीवनमा विविध दुःखहरू भोग्नुपर्ने हुन्छ । इन्द्रियको सुख भोगमा परेर क्षणिक आनन्द लिनु भनेको मानवले आफूलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउनु हो । क्षणिक भोगेच्छाको प्यासले विह्वल भएकी उर्वशी प्रायः नग्न अवस्थामा अर्जुनको सयनागरमा पुगिछन् । उर्वशी अर्जुनलाई आफ्नो भुज बन्धनमा बाँध्न उताउली भएकी छिन् । यहाँ साङ्ख्यको भोगवादी चिन्तन पाइन्छ । साङ्ख्य दर्शनमा प्रकृतिले पुरुषको सामिप्यता खोजेभैं यहाँ उर्वशीले पनि अर्जुनको नजिक हुन चाहेकी छिन् । उर्वशी अर्जुनद्वारा आफ्ना भोगेच्छा प्राप्त गर्ने अभिलाषा लिएर अर्जुनको सयनागरमा पुगनु भनेको भोगतिर प्रवृत्त हुन खोज्नु हो भन्ने कुरामाथिको कवितांशमा अभिव्यक्त भएको छ ।

निर्माणसँग नजिस्क नजिस्क
 धूलो पीठो हौला
 नियम प्रकृतिको तोड्न नखोज
 भस्म खरानी हौला (३१) ।

अर्जुनको सयनागरमा भोगको तीव्र अभिलाषा लिएर पुगेकी उर्वशीका आफ्ना प्रयासहरू विफल हुन लागेको देखेर उर्वशी प्रकृतिको नियम नतोड्न अर्जुनलाई आग्रह गर्छिन् । “अर्जुनको अचेतन मन आफूतिर लालाहित छ र चेतन मनमात्र अस्वीकारपरक हुन थालेको छ भन्ने कुरा पनि उर्वशीलाई थाहा छ । कामेच्छा प्रकृति प्रदत्त नियम हो । स्वाभाविक रुचि हो । सिर्जना वा निर्माणको आधार हो र जैविक चक्रको नियम हो । तसर्थ रुचिको हत्या गर्नु उपयुक्त होइन भन्ने कुरालाई कविले उर्वशीका मुखबाट भनाइएका छन् भने अर्जुनको जर्बजस्ती दमन र शमन गरिएको कामेच्छाप्रति उर्वशीको तर्क पनि कम महत्त्वको छैन । चरम सौन्दर्यमयी उर्वशीका भोगेच्छावृत्तिहरूले अर्जुनलाई चुनौति दिँदै कामेच्छाको स्वभाविक सिर्जना प्रक्रियालाई नगिज्याउन, निर्माणसँग नजिस्कन र प्रकृतिको नियमलाई नतोड्न सङ्केत गरेका छन्” (गौतम, २०६८ : ५१-५२) । अर्जुनमा योगवादी चिन्तन रहेको छ । अर्जुन एक

साधक हुन् । आफ्नो महान् लक्ष्य प्राप्तिका लागि अघि बढेका अर्जुनले प्रकृतिको सिर्जनालाई गिज्याएका छन् भने प्रकृतिको निर्माणलाई जिस्काएका छन् । उनको योग साधनामा लाग्ने अभिलाषाले उर्वशीको यौनेच्छामूलक एषणालाई लत्याउन पुगेका छन् । यस्तो प्रकृतिको नियम तोड्न खोज्नु भनेको आफूलाई योगतिर प्रवृत्त गराउनु हो । “भोगेच्छा र कामेच्छा प्रकृतिको सामान्य नियम हो । यसलाई तोड्न खोजेमा भष्म खरानी हुने र संसार सुक्ने चुनौती पनि दिइएको छ” (गौतम, २०६८ : ५१) । यसरी आफै धूलो पिठो हुने मात्र होइन, सिर्जनाको अन्तिम संघार आमन्त्रित हुने छ । “इन्द्रियवेगहरूको परम्परा हो जीवन, अर्जुनको अस्वीकृति जीवनकै अस्वीकृतिमा परिणत हुन्छ” (त्रिपाठी, २०२७ : १६०) । अर्जुनको अस्वीकृतिले संसार नै विनाश हुने कुरालाई पनि माथिको कवितांशमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सृष्टि समस्त भताभुङ्ग भइ

मानो छोपिन आयो

धारणा माथि भूकम्प चली

डगमग हल्लिन थाल्यो । (४१)

अर्जुनले उर्वशीमा भोगेच्छामूलक चाहनालाई अस्वीकार गरेपछि समस्त सृष्टि नै भताभुङ्ग भएको सङ्केत पनि यहाँ गरिएको छ । सृष्टि प्रक्रियाका लागि प्रकृति र पुरुष मुख्य कारण मानिन्छ । अचेतन र अन्ध प्रकृतिको सक्रियता र चेतन तथा लड्गडो निस्क्रिय पुरुषको कारणबाट नै समस्त सृष्टि प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ । यसलाई साङ्ख्य दर्शनले पङ्गु र अन्ध न्यायबाट प्रष्ट पारेको छ । प्रकृतिबाट महत्त तत्त्व उत्पन्न हुन्छ, महत्तबाट अहङ्कारको जन्म हुन्छ । अहङ्कार तीन किसिमका हुन्छन् । ती सात्त्विक, राजस र तामस हुन् । सात्त्विक अहङ्कारबाट पञ्च ज्ञानिन्द्रिय र पाँच कमेन्द्रिय उत्पन्न हुन्छन् । तामस अहङ्कारबाट पञ्चतन्मात्रा रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द उत्पन्न हुन्छन् । पञ्चतन्मात्राबाट पञ्चमहाभूत पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश उत्पन्न हुन्छन् । प्रकृतिबाट यी समस्त कुराको उत्पत्ति हुन्छ तर अर्जुनको अस्वीकृतिले समष्टि सृष्टि भताभुङ्ग हुने सङ्केत पनि भएको यहाँ पाइन्छ । सृष्टि प्रक्रियाका लागि प्रकृतिलाई पुरुषतत्त्वको आवश्यक पर्छ तर प्रकृतिको नियमलाई तोडेर अर्जुनले उर्वशीको सृष्टि गर्ने अभिलाषालाई भताभुङ्ग पारिदिएका छन् । नदीमा पानीको छालले नदीका ढुङ्गालाई बाहिर फ्यालिदिएभैं अर्जुनले उर्वशीकी आमा बन्ने चाहना या सृष्टि प्रक्रिया अघि बढाउने अभिलाषालाई लत्याइदिएका छन् ।

यसरी उर्वशी खण्डकाव्यमा साङ्ख्य दर्शनले स्थापना गरेको भोगवादी चिन्तन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । साङ्ख्य दर्शनले प्रकृतिलाई अन्धी नारीका रूपमा उपमित गरेको छ । प्रकृति गतिशील भए पनि देख्न नसक्ने हुँदा चैतन्य पुरुषको अपेच्छा गर्दछे । त्यसैले सृष्टि रचनामा प्रकृतिलाई पुरुषको सहयोग चाहिन्छ । उर्वशी अर्जुनलाई प्राप्त गरी आफ्नो भोगेच्छा पूरा गर्न चाहिन्छन् तर उर्वशीका भोग विलासी चाहनालाई अर्जुनले लत्याइदिएका छन् । उर्वशी अर्जुनलाई विजयोत्सवमा देखेर आफ्नो भोगेच्छा प्राप्त गर्ने तीव्र अभिलाषा जागृत हुन पुग्नु भनेको भोगतिर प्रवृत्त हुनु हो । उनी आधा रातमा प्रायः नग्नअवस्थामा अर्जुनलाई व्युँझाएर भोग गर्न विभिन्न हाउभाउ र कटाक्षद्वारा अर्जुनलाई आफूतिर आकर्षित गर्न खोज्छन् । उर्वशीको नृत्य र गायनबाट अर्जुनको अचेतन मन केही क्षण उर्वशीतर्फ आकर्षित भएको छ तर अर्जुनको चेतन मनले अर्जुनलाई समालिन सफल बनाएको छ । भोगेच्छा क्षणिक हो । यसले क्षणिक सुख भोगको आनन्द मात्र मेटाउँछ । त्यसैले यस्तो सुख भोगमा लागेर आफ्नो जीवन बर्बाद नपार्ने प्रतिज्ञा अर्जुनको रहेको छ । अर्जुनले उर्वशीको भोगेच्छालाई लत्याइदिएका छन् । उनले प्रकृतिको शाश्वत नियमलाई तोडेका छन् । यस्तो प्रकृतिको नियम तोड्नु भनेको समस्त सृष्टि नै भत्ताभुङ्ग हुनु हो । अर्जुनले प्रकृतिको प्रदत्त नियमलाई तोडेर उर्वशीको आमा बन्ने सपनालाई लत्याइदिएका छन् । अर्जुनमा रहेको नैतिक अहम्का कारण उर्वशीका इच्छा चाहनाहरू पूरा हुन सक्दैनन् । सृष्टि कार्यका लागि प्रकृतिलाई पुरुषको सहयोग चाहिन्छ तर त्यो सहयोग उर्वशीलाई अर्जुनबाट प्राप्त भएको छैन । उर्वशीका समस्त चाहनाहरू विफल हुँदै गइरहेका छन् । उर्वशीको मुख्य अभिप्रायः अर्जुनलाई प्राप्त गरी आफ्नो भोगेच्छा प्राप्त गर्नु थियो तर त्यो भोगेच्छा अर्जुनको अस्वीकृतिले अपुरो रहेको छ । यसरी साङ्ख्य दर्शनको भोगवादी चिन्तनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

४.२.२ उर्वशी खण्डकाव्यमा मीमांसा दर्शनअनुरूपको भोगवादी चिन्तन

मीमांसा दर्शनले वेदविहित कर्मभन्दा इतर कर्मबाट प्राप्त हुने सम्पूर्ण विषयलाई भोग मानेको छ । मीमांसा दर्शनमा गर्न हुने र गर्न नहुने कर्मका बारेमा चर्चा गरिएको छ । काम्य र निषिद्ध कर्मलाई गर्न नहुने र नित्य, नैमित्तिक, प्रायश्चित्त तथा उपासना कर्मलाई गर्नुपर्ने कर्मका रूपमा अगाडि सारिएको छ ।

काम्य कर्म फलको उद्देश्यबाट प्रेरित भई गरिने हुनाले यस्ता कर्मबाट व्यक्तिका मनमा कामना बढ्दै जान्छन् भने निषिद्ध कर्मले त अनिष्ट फल नै दिन्छ (ढकाल, २०७३ : ५४) । अनिष्ट फलले मानिसलाई भोगमा प्रवृत्त गराउँछ । मानिसहरू काम्य कर्मद्वारा सांसारिक सुख भोगमा बाँधिन्छन् । जबसम्म मानवहरू भौतिक चाहना र सांसारिक वास्नाबाट मुक्त हुन सक्दैनन् तबसम्म मानिसहरू काम्य कर्ममा प्रवृत्त भई रहन्छन् । मानिस सत्कर्ममा प्रवृत्त हुन सक्दैनन् । मानिस सांसारिक बन्धनमा परी आफूलाई कर्ता भन्ने अभिमानमा फसिरहन्छ । मानव असत् कार्यमा निरन्तर रहन्छ र मोक्ष मार्गमा कदापि प्रवृत्त हुन सक्दैन । त्यस्तो व्यक्ति अज्ञानी हो । त्यसले कहिल्यै पनि भौतिक संसारबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दैन ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा पनि काम्य कर्म र निषिद्ध कर्मका बारेमा विभिन्न स्थानमा चर्चा भएको पाइन्छ । उर्वशी खण्डकाव्यमा काम्य कर्म र निषिद्ध कर्महरू भोगवादी चिन्तनानुरूप प्रस्तुत भएको छ । काम्य कर्मका प्रभावले मानिस असत् कार्यमा प्रवृत्त हुन्छ र ऊ सांसारिक दुःखमा फस्छ भन्ने कुरालाई उर्वशी खण्डकाव्यमा विभिन्न कविताशंमा चर्चा गरिएको छ :

स्वर्ग, भुवन औ धरणीतल विच
छ फरक यति नै खास
सिर्जन यसमा नजिक रहन्छ
उसमा नजिक विनाश । (१५)

यस खण्डकाव्यमा भोगतिर प्रवृत्त गराउने वातावरणको सिर्जना गरिएको पाइन्छ । मानिसहरू सुख भोगका लागि विभिन्न काम्य कर्ममा प्रवृत्त हुन्छन् । काम्य कर्मबाट असत् फल प्राप्त हुन्छ । मानिसले कर्मद्वारा नै जीवनलाई निरन्तरता दिइरहेका हुन्छन् । मानिस यस धरतीमा जन्मनु भनेको नै कर्म फल प्राप्त गर्नु हो । त्यसैले मानव जीवन कर्ममा निर्भर रहन्छ । वेदले निषिद्ध गरेका कर्महरू तिर मानव प्रवृत्त हुनु भनेको भोगतिर लाग्नु हो भने नित्य, नैमित्तिक, प्रायश्चित तथा उपासना कर्मबाट मोक्ष प्राप्तितर्फ लाग्नु हो । मानवले आफूले गरेको कर्मद्वारा नै फल प्राप्त गर्छ । असत् कर्म अर्थात् काम्य कर्म क्षणिक हुन्छ । यो क्षणिक वास्नात्मक वस्तु हो । जसले थोरै समयको मात्र भोग मेटाउँछ । जसमा तल्लिन व्यक्तिले अर्को दीर्घ आनन्दित क्षण पत्तो पाउँदैन र अन्त्यमा मोक्ष प्राप्त गर्न सम्भव हुँदैन । ऊ जन्म र मृत्युको चक्रमा फसिरहन्छ । त्यसैले मानवले जस्तो कर्म गर्छ त्यस्तै फल भोग्नु पर्छ ।

जीवात्माले प्रारब्धमा जस्तो कर्म गरेको छ, त्यसको फल पनि त्यसरी नै भोग्नु पर्छ । कर्मफल अनित्य छ । जीवात्मा जति नै सत् मार्गतिर प्रवृत्त भए पनि उसभित्र भएको अहङ्कारले उसलाई असत् मार्गमा प्रवृत्त गराउँछ । ऊ भोगको बन्धनमा बाधिन्छ, र सांसारिक जीवनबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सक्दैन भन्ने कुरालाई माथिको कवितांशका माध्यमबाट कविले भोगवादी चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् ।

हरियो भरियो नन्दन वन यो
 फलले फूलले शोभन
 शतदल नर्तन, कोकिल कूजन
 प्रेम ध्वनित मधु गुञ्जन । (१६)

मानिस क्षणिक सुख भोगमा रमाउनु भनेको भोगतिर प्रवृत्त हुनु हो । मानिस हरेक क्षण भोगमा रमाइरहेको हुन्छ । मनुष्य प्रकृतिको होस् या इन्द्रियको होस् सुख भोग गर्ने चाहन्छन् । प्रकृतिका जे जति पदार्थको उत्पत्ति भएका छन् ती उपभोगका लागि बनेका छन् । हरियो भरियो आनन्द, प्रसन्न गराउने नन्दन वन, कमलको वर्णन, नृत्य, कोइलीको सुमधुर आवाज आदि कुराले काम उकास्ने वातावरणको सिर्जना गरिएको छ । एक प्रेमीलाई भोगतिर प्रवृत्त गराइ आफ्नो वंशमा राख्ने उर्वशीको चाहनाअनुरूपको वातावरणको सिर्जना यहाँ गरिएको पाइन्छ । भोगले मनुष्यलाई अशुभ कर्मतिर प्रवृत्त गराउँछ । जहाँ मनुष्य प्रकृतिको सुखसयलमा आफ्नो जीवन व्यतित गर्छ ऊ बन्धनमा पर्छ ।

नन्दन बिचको हेर महल त्यो
 स्वर्गपुरीको गहना
 शीतल, सुन्दर जून लिपेकी
 सुमधुर पडखी रतमा । (१५)

मानिस सुख भोगका लागि त्यस्तो स्वर्गको कल्पना गर्न पुग्छन् । जहाँ सबै सुख सुविधाले युक्त होस् र पंक्षीहरूको चीरविर ध्वनि गुञ्जिरहोस् । त्यस्तो सुख भोग गर्ने चाहना मानिसमा रहेको पाइन्छ । त्यो आनन्द तब मात्र मिल्छ जब मानिसले शुभकर्म गर्छ । मानिस विभिन्न सुख भोगको कामना गर्छ । कामना भनेको विभिन्न विषयवस्तुको भोग गर्ने अभिलाषा हो । अभिलाषाबाट मानिसमा भोगको उदय हुन्छ । सांसारिक सुख भोगका कारण हरेक जीवात्मा जन्म र मृत्युको चक्रमा फसेका हुन्छन् । स्वर्ग प्राप्तिका लागि मानिसले पुण्य कर्म त गर्छन् तर त्यो कर्म क्षयात्मक छन् । स्वर्ग प्राप्त्यर्थ होस् या अभीष्ट सिद्धिका लागि वास्नात्मक कर्महरूले

मानिसलाई अन्तिममा दुःख मात्र दिइन्छ । सांसारिक जगत्मा सुख भोगका लागि जन्मनु नै सबैभन्दा ठूलो बन्धन हो । नन्दन बिचको महल यस्तो मनमोहक छ जहाँ मानिसहरू भोग गर्न लालाहित हुन्छन् । सौन्दर्यतामा मख्ख परेर हरेक जीवात्माले बन्धन प्राप्त गर्छ, भन्ने कुरालाई माथिको कविताशंमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नरनारायण बन्ने क्रममा
सुरको इर्ष्या जागी
तप भङ्ग गराउन श्रम गर्दा
निस्केकी यो नारी (पृ. २९)

नरनारायण बन्ने अर्जुनको चाहनालाई तपोभङ्ग गरेर भोगतिर प्रवृत्त गराउने उर्वशीको चाहनालाई यहाँ व्यक्त गरिएको छ । तपस्या योग हो भने त्यो तपस्या भङ्ग गराउने उर्वशीको प्रयास भोग हो । भोगले मनुष्यलाई बन्धनमा पार्छ । ऊ सांसारिक माया मोहमा फस्छ । ध्यान तपस्या गर्नु भनेको सत्कर्मतिर लाग्नु हो । अर्जुन आफ्नो जीवनमा सत्कर्म गर्न चाहन्छन् । तर त्यो शुभकर्मको बाधक बनेर उर्वशी उभिएकी छिन् । शुभकर्मका लागि तपस्या गर्न लागेका अर्जुनको तपस्या भङ्ग गराउने चेष्टा उर्वशीबाट भएको छ । तपस्वीहरूको तपस्या भङ्ग गराएको प्रसङ्ग पुराण तथा महाभारतका कैयौँ आख्यानमा पाउन सकिन्छ । पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित रहेको शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि यस्तो प्रसङ्ग पाउन सकिन्छ । स्वर्गकी अप्सरा मेनकाले पनि सांसारिक विषयवास्नाबाट माथि उठेर तपस्या गर्न लागि परेका विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गराएर सांसारिक मायाजालमा फसाएको प्रसङ्ग पाउन सकिन्छ । मेनकाले आफ्नो मायाजालद्वारा जसरी विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गरिन् । त्यसरी नै उर्वशी पनि अर्जुनको नरनारायण बन्ने चाहनालाई भङ्ग गराएर भोगतिर प्रवृत्त गराउन खोजेकी छिन् भन्ने कुरामाथिको कविताशंमा प्रस्तुत भएको छ ।

जहाँ मेरो आराध्य
उसकै पूजा उसकै अर्चन
मेरो जीवनको साध्य (पृ. २४) ।

मीमांसा दर्शनको भोगवादी चिन्तन यहाँ व्यक्त भएको छ । मीमांसा दर्शनले यज्ञ यज्ञादिद्वारा स्वर्ग प्राप्त गर्न सकिने कुरा व्यक्त गरेको छ । उर्वशीको जीवनको लक्ष्य भनेको अर्जुनलाई प्राप्त गर्नु हो । उर्वशी जसरी भए पनि अर्जुनलाई प्राप्त गर्न

चाहन्छिन् । जहाँ आफ्नो अर्जुन रहेको छ । उनी त्यही भएर आफ्नो भोगेच्छा प्राप्त गर्ने चाहना उर्वशीको रहेको पाइन्छ । उर्वशी अर्जुनलाई देखेर व्याकुल बनेकी छिन् । उनको आराधना साधना भनेको अर्जुन प्राप्ति हो । अर्जुन प्राप्तिबाट नै उनको उद्देश्य पूरा हुन्छ । त्यहि उद्देश्य पूरा गर्न उर्वशी हरक्षण प्रयत्नरत छिन् । उनी अर्जुनलाई प्राप्त गर्ने अभिलाषा लिएर अर्जुनको शयनागार तर्फ अघि बढिछिन् ।

यसरी उर्वशी खण्डकाव्यमा मीमांसा दर्शनले स्थापना गरेको भोगवादी दर्शन यहाँ व्यक्त भएको छ । मीमांसा दर्शनले नित्य, नैमित्तिक, प्रायश्चित तथा उपासना कर्मलाई गर्नुपर्ने र काम्य अथवा निषिद्ध कर्मलाई गर्न नहुने कर्मका रूपमा अगाडि सारिएको छ । काम्य कर्मले मानिसमा कामना बढ्दै जान्छ । यस कामनाले मानिसलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउँछ । यस खण्डकाव्यकी नायिका उर्वशीमा पनि विभिन्न अभिलाषा रहेका छन् । उर्वशी अर्जुनबाट आफ्ना अभिलाषा पूरा गर्न चाहन्छिन् । अर्जुनको नरनारायण बन्ने चाहनालाई उर्वशीले भङ्ग गर्न खोजेकी छिन् । उनले अर्जुनको चाहनालाई तपोभङ्ग गरेर भोगतिर प्रवृत्त गराउन चाहन्छिन् । उनको जीवनको साधना भनेकै अर्जुनलाई प्राप्त गरी भोगेच्छा प्राप्त गर्नु हो । त्यसैका लागि उनी पूजा अर्चना पनि गर्न पुग्छिन् भन्ने कुरा मीमांसा दर्शनको भोगवादी चिन्तनानुरूपको भोगवाद यहाँ व्यक्त भएको पाइन्छ ।

४.२.३ उर्वशी खण्डकाव्यमा वेदान्त दर्शनानुरूपको भोगवादी दर्शन

मायालाई वेदान्त दर्शनमा अध्यासका रूपमा परिभाषित गरिएको छ । जे छैन त्यहि वस्तु माया हो । माया मिथ्या ज्ञान हो । संसार भ्रमपूर्ण छ । भ्रमका कारणले मानिस मायाको जालमा परेको हुन्छ । जसरी डोरीमा भ्रमका कारण सर्पको असद् भ्रान्ति उपस्थित हुन्छ । त्यसरी नै मायाका कारण जगत् प्रपञ्चमा मायाले भ्रान्ति सिर्जना गरिदिएको हुन्छ । डोरीलाई सर्पको रूपमा ग्रहण गर्दा डोरी सर्प नभएर पनि सर्पको स्वरूप धारण गरिरहेको हुन्छ र देख्ने व्यक्ति सर्पलाई देख्दा जस्तो क्रियाकलाप गर्छ ऊ डोरीलाई देख्दा पनि त्यस्तै क्रियाकलाप गरिरहेको हुन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ११९) । जबसम्म मानिसलाई त्यो डोरी हो भन्ने ज्ञान प्राप्त हुँदैन ऊ सर्पको भ्रमबाट बाहिर निस्कन सक्दैन । त्यसरी नै जीवात्मा पनि मायाको कारणले भ्रमपूर्ण संसारमा बाँचेको छ । जीवात्मा म भन्ने भ्रममा पर्छ र ऊ मोह जालमा फस्छ । जबसम्म जीवमा आत्माप्रतिको मोह रहन्छ ऊ भ्रमबाट बाहिर

निस्कन सक्दैन । अज्ञानताका कारणले वशीभूत भएको आत्मालाई भ्रमको पर्दाले ढाकेको हुन्छ । भ्रमले गर्दा सधैं ऊ दुःखको प्रपञ्चमा फसेको हुन्छ (उपाध्याय, २०६६ : ११९) । त्यही भ्रमका कारण मानिस सांसारिक भोगतिर प्रवृत्त हुन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा पनि मायाको बारेमा विभिन्न स्थानमा चर्चा गरिएको छ । यस काव्यमा मायालाई वेदान्त दर्शनले भोगवादी चिन्तनअनुरूप नै प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस मायाको भ्रमपूर्ण जालमा फसेको छ । यस भ्रमबाट बाहिर निस्केर ज्ञानको उज्यालो छर्न नसक्नु भनेको भोगतिर प्रवृत्त हुनु हो । भोगका कारण मानवले विभिन्न दुःख भोग्नुपर्ने हुन्छ । मायामय यस अयथार्थ संसारमा मुनष्यहरू भ्रमका कारणले अहं र ममको व्यवहार गर्न पुग्छन् र नभएको वस्तुलाई भएभैं गरी कल्पनामा रमाउँछन् । जुन वस्तु छैन त्यही वस्तुलाई भएभैं कल्पना गर्न पुग्नु भ्रम सिर्जना गर्नु हो । भ्रमका कारण मानिस सांसारिक बन्धनमा प्रवृत्त हुन्छ भन्ने कुरालाई उर्वशी खण्डकाव्यमा विभिन्न कविताशंमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ :

सुन्दर शैशव मैले काटें
कागज डुङ्गी ख्याई,
घाँसहरूको वृक्ष उभ्याई,
मट्टी महल बनाई । (११)

यस खण्डकाव्यको प्रारम्भमा कविले आफ्नो बाल्यावस्थाको रमाइलो खेल प्रस्तुत गरेका छन् । बाल्यकालमा आफूले कागजको डुङ्गा बनाएर कल्पनामा रमाएको र त्यसलाई नै वास्तविक ठान्न पुगेको प्रस्तुत गरेका छन् । मानिसले कागजको डुङ्गा बनाएर त्यसैमा रमाउन पुग्नु भनेको भ्रममा पर्नु हो । संसारमा रहेका हरेक कुरा वास्तविक छैनन् तर त्यहि अवास्तविक संसारलाई वास्तविक ठानी मानिस भ्रमको जालमा पर्छ । कागजको डुङ्गा बनाएर त्यसबाट नदी पार गर्न नसकेभैं मानिस पनि भ्रमले सिर्जना गरेको सांसारिक जीवनबाट आफूलाई मुक्त गर्न सकिरहेको हुँदैन । सपनामा देखेका वस्तुहरू सपनाका समयमा सत्य छन् तर सपनाबाट व्यूँझिएपछि ती सबै नष्ट भएर जान्छन् । व्यवहारिक जीवनमा सपनाले कुनै मेल खाँदैन । त्यसरी नै बाल्यकालमा मानिसहरू कल्पनामा रमाउन पुग्छन् । त्यसैलाई वास्तविक ठान्छन् । कागजका डुङ्गा ख्याउनु, घाँसहरूका वृक्ष उभ्याएर त्यसैलाई वास्तविक वृक्ष ठान्नु, माटोको महल बनाउनु र सो महल नै सत्य मान्नु भनेको कल्पना मात्र हो । कल्पना गरिउन्जेल ती सत्य छन् । जब मानिस कल्पनाको

भ्रमबाट बाहिर निस्कन्छ तब उसलाई ज्ञात हुन्छ कि ती सबै भ्रम छन् । ती अवास्तविक भएर पनि भ्रमको समयमा वास्तविक प्रतीत हुन्छन् । सत्यलाई ढाकी आफूमात्र देखिने अविद्यामान पदार्थ नै माया हो । यहि मायाका कारणले नै मानिस सांसारिक जीवनमा फस्न पुग्छन् र संसारलाई वास्तविक ठानी त्यसैमा रमाउन पुग्छन् । ऊ सांसारिक भ्रमपूर्ण जालमा पर्छ । सो विषयको ज्ञान उसले जीवनमा अन्तिम चरणमा मात्र प्राप्त गर्न सक्दछ ।

कहिले यसमा कहिले उसमा
पुतली जस्तै उड्थे
चुम्बन गर्थे, मोहन भर्थे,
कति कति समा जड्थे । (११)

कविले आफूले भोगेका कुरालाई कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने क्रममा मानिसको जीवन पुतलीभैँ छ भन्ने कुरालाई यहाँ व्यक्त गरेका छन् । नभएको वस्तुलाई भएभैँ प्रतीत हुनु र त्यसमा नै रमाउन पुग्नु भनेको भ्रम सिर्जना गर्नु हो । मायाका कारण भ्रम सिर्जना हुन्छ । त्यही भ्रमले मानिसलाई अज्ञानतामा रुमलिन बाध्य गराउँछ । मायाको अज्ञानतालाई चिन्न नसक्नु भनेको भोगतिर प्रवृत्त हुनु हो । जसरी पुतली आगोको ज्वालामा हाम फाल्छ । आगोको उज्यालोले पुतलीलाई मोहित पारेको हुन्छ तर उसलाई यो थाहा हुँदैन कि त्यसले उसलाई भष्म गराउँछ । त्यसरी नै मानिस पनि सांसारिक वस्तुप्रति मख्ख परेर हाम फाल्छन् । भोगले मानिसलाई अन्धकारतिर लैजान्छ । जीवात्मा पनि पुतली जस्तै हो । ऊ भोग प्राप्त गर्न अनेक प्रयत्न गर्छ र त्यस प्राप्तिका लागि यताउता भौतारिन्छ । संसारका वस्तु नाशवान छन्, ती वस्तु परिवर्तनशील छन् । त्यस वस्तुले मनुष्यको क्षणिक आनन्द मात्र पूरा हुन्छ । नाशवान शरीरका लागि भोगतिर प्रवृत्त भएर जीवात्माले आफूलाई सांसारिक वास्नामा बाँधेको छ । संसारमा भएका भौतिक पदार्थले मानिसलाई मोहित पारेको छ । ऊ त्यही मोहमा पर्छ र भोगतिर प्रवृत्त हुन्छ भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

आज मलाई बल द्यौ, बल द्यौ
माया गर्ने छल देऊ
अर्जूनलाई आफ्नो पार्ने
मोहन जादू भरिदेऊ । (२४)

अर्जुनलाई देखेर मोहित भएकी उर्वशी अर्जुनलाई प्राप्त गरी भोग मेट्न चाहन्छिन् । त्यसै क्रममा उर्वशी आफ्नो मायाजालद्वारा अर्जुनलाई वशमा पार्न चाहन्छिन् । उर्वशीले अर्जुनलाई वशमा पार्न ईश्वरसँग छल मागेकी छिन् । यो सन्दर्भ शङ्करको अद्वैत वेदान्त दर्शनसँग सम्बन्धित रहेको छ । शङ्करका दृष्टिमा जगत् मिथ्या हो र यस सारा दृश्य प्रपञ्च ब्रह्मको विवर्त मात्र हो । जसरी डोरीमा सर्पको भ्रम भएभैं संसारमा सत्यको भ्रम भएको छ । यो जगत् नीत्य निरन्तर परिवर्तनशील छ । त्यसैले यसको वास्तविक स्वरूप छैन अर्थात् सत्य छैन । जसरी जादूगरले जादू गरेर वस्तु उपस्थित गर्छ, त्यसरी नै ब्रह्मले माया शक्तिद्वारा जगत्को उपस्थित गर्छ । उर्वशी पनि अर्जुनलाई आफ्नो बनाउन जादूगरले जादूद्वारा असम्भव कुरालाई सम्भव जस्तो देखाउने गर्छ, त्यसरी नै उर्वशी पनि आफ्नो रूप सौन्दर्य छलद्वारा अर्जुनलाई जालमा पार्न चाहन्छिन् । असत्य संसार सत्यभैं देखिन पुग्छ र मानिस भोगतिर प्रवृत्त हुन्छ । जीवात्मालाई मायाले आफ्नो अधीनमा राखेको हुन्छ र त्यही मायाको छलले गर्दा मानिस आफूलाई भोगतिर प्रवृत्त गराउँछ र ऊ सांसारिक बन्धनबाट बाहिर निस्कन सक्दैन । उर्वशी पनि आफ्नो ईश्वरीय शक्तिद्वारा अर्जुनलाई मायाको जालमा पार्न चाहन्छिन् ।

वैराग्य लिई जगपथ छाडी
हिँड्ने बटुवालाई,
खिच्ने मोहन जादूगरीले
तेसो नजर चलाई । (१९)

उर्वशी रूप र सौन्दर्यकी खानी छिन् । यस्तो रूप र सौन्दर्यले युक्त उर्वशी आफ्नो मोहनी जादूले जो कोहिलाई पनि लट्ठ्याउन सकिन्छिन् । सांसारिक मायामोह र विषयवास्नालाई तुच्छ ठानी ती सबै छाडेर एकान्तमा गएर ईश्वरको भजन गर्ने मनुष्यलाई आफ्नो वशमा पारी आफूतिर आकर्षित गर्ने यौवन उर्वशीमा रहेको छ । उर्वशीले आफ्नो मोहनी जादूले कति बटुवाको हुर्मत लुटेकी छिन् । उर्वशीको यौवनबाट प्रभावित नहुने कोही छैनन् । त्यसरी नै उर्वशी आफ्नो मोहनी जादूद्वारा अर्जुनलाई पनि आफ्नो मायाजालमा पार्न चाहन्छिन् तर उनको इच्छालाई अर्जुनले अस्वीकार गरेका छन् । जसरी जादूगरले जादू गरेर मानिसलाई आफूतिर आकर्षित गर्छ । त्यसरी नै उर्वशी पनि आफ्नो रूप र सौन्दर्यको प्रभावमा पारेर अर्जुनलाई आफ्नो बनाउन चाहन्छिन् ।

यसरी उर्वशी खण्डकाव्यमा वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेको भोगवादी चिन्तन यहाँ प्रस्तुत भएको छ । वेदान्त दर्शनले सांसारिक विषयवस्तुलाई भ्रमपूर्ण भएको मान्दछ । जो व्यक्ति यस भ्रमको जालमा पर्छ ऊ भोगतिर प्रवृत्त हुन्छ । जुन विषय प्रारम्भमा नै कविले आफ्नो बाल्यावस्थाको खेल प्रस्तुत गरेकोबाट प्रष्ट हुन्छ । भ्रमले गर्दा मानिस अवास्तविक कुरालाई वास्तविक ठान्न पुग्छन् र त्यसैमा रमाउँछन् । अर्जुनलाई देखेर मोहित भएकी उर्वशी अर्जुनलाई प्राप्त गरी भोग मेट्न चाहन्छिन् । उनी आफ्नो मायाजालद्वारा अर्जुनलाई वशमा पार्न चाहन्छिन् । उनले अर्जुनलाई वशमा पार्न ईश्वरसँग छल मागेकी छिन् । उर्वशी भ्रमको सिर्जना गरेर अर्जुनलाई प्राप्त गरी आफ्नो बनाउन चाहन्छिन् भन्ने कुरा यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

४.२.४ उर्वशी खण्डकाव्यमा योग दर्शनअनुरूपको भोगवादी दर्शन

चित्तवृत्ति निरोध अर्थात् मानसिक चञ्चलताको नियन्त्रण गर्नु यो हो भने नियन्त्रण गर्न नसक्नु भोग हो । भोगले मानवलाई सांसारिक वास्नाप्रति आकर्षित गराउँछ । मानवीय इन्द्रियहरू भौतिक पदार्थप्रति आकर्षित हुन्छन् । इन्द्रियहरू ज्ञानशक्ति र कर्म शक्तिका मानवीय अङ्ग हुन् । पञ्च ज्ञानेन्द्रियभित्र आँखा, कान, नाक, जिब्रो र छाला पर्दछन् । पञ्च कर्मेन्द्रिय भित्र नाक, पाणि, पाद, वायु र उपस्थ पर्दछन् । यी अङ्गहरू भौतिक पदार्थप्रति आकर्षित हुने भएकाले मानवहरू भोगतिर प्रवृत्त हुन्छन् । भोगले गर्दा मानिस विभिन्न किसिमका दुःख अर्थात् क्लेश प्राप्त गर्छ । क्लेशबाट मानवले अविधा, अस्मिता, राग, द्वेष जस्ता अज्ञानता प्राप्त गरेको हुन्छ । अविधाका कारणले अपवित्र वस्तुलाई पवित्र ठान्न पुग्छन् । अस्मिताबाट मनुष्यमा अहङ्कारको जन्म हुन्छ । रागबाट लोभलालसा जागृत हुन्छ । द्वेषद्वारा हिंसाको भाव उत्पन्न हुन्छ भने जीवनप्रति आसक्ति र मृत्युप्रति भय उत्पन्न हुन्छ । यी सम्पूर्ण क्लेश वृत्तिहरू निरोधद्वारा नष्ट भएर जान्छ । चित्तवृत्ति निरोधद्वारा नै इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न सके मात्र सांसारिक जीवनबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा योगवादी भोगका बारेमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । उर्वशी आफ्नो भोगेच्छा प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अर्जुनको सयनागरमा पुग्छिन् । अर्धनिन्द्राबाट व्युँभिएका अर्जुन केही पलासम्म (प्रायः नग्न) उर्वशीका गायन र नृत्यबाट प्रभावित बन्छन् र केही समय अधीर बन्छन् । वस्तुस्थितिको बोध

गरिसकेपछि आफ्नो कर्तव्य सम्झदै मान्या नारीको रूपमा उच्चासन प्रदान गर्छन् । आफ्नो नारी भावना बुझ्न नसक्ने अर्जुनमा कामवास्नाको सञ्चार गर्न उर्वशी लाडिदै अर्जुनसँग टाँसिइ विभिन्न हाउभाउ कटाक्षले सम्भोगका लागि सङ्केत गर्ने काम गर्छिन् । अर्जुन त्यागको तुलनामा भोग तुच्छ रहेको अभिव्यक्ति दिँदै उर्वशीको आग्रहलाई अस्वीकार गर्छन् । उर्वशीका आग्रहलाई अस्वीकार गर्दा पनि उर्वशीका प्रयासहरू हिचकिचाउँदैनन् । उर्वशी र अर्जुन बीचमा चर्काचर्की किसिमको वाक्द्वन्द्व चल्छ । उर्वशी भन्छिन् “त्याग र भोग दुवैको गन्तव्य स्थल एउटै भएकाले त्यागका मोहमा भोगलाई मारेर होइन जीवनलाई रसमय बनाउँदै अधि बढ्नु वास्तवमा ज्ञानी हो” भन्दै अर्जुनलाई सम्झाउन थाल्छिन् । त्यसै क्रममा उर्वशीका अभिव्यक्ति यसरी प्रस्तुत भएका छन् :

इन्द्रिय घोडा भोगी भोगी
बन्नुछ इन्द्रिय विजयी
भोगैदेखि तर्सि भाग्नु
हुन्छ र विजय कहीं ? (४०)

अर्जुनलाई देखेर भोगेच्छा पूरा गर्न आतुर भएकी उर्वशीले अर्जुनलाई सम्झाएको प्रसङ्ग माथिको कवितांशमा रहेको छ । मानवले आफ्ना इन्द्रियलाई जति नै वशमा राखे पनि ती भौतिक पदार्थप्रति आकर्षित भएर छाड्छन् । त्यसैले मानवले इन्द्रियलाई वशमा नराखी चाहेको विषयमा लागेर चरम आनन्द प्राप्त गर्नु पर्दछ । मानवीय इच्छा चाहनाहरू सधैं सबै उमेरमा भोगको चाहना हुँदैन । निश्चित समयमा इन्द्रिय भोगको घोडामा सवार गर्दछ । त्यस समयमा इन्द्रियलाई वशमा राखेर विजय प्राप्त हुँदैन । विजय त त्यति बेला प्राप्त हुन्छ जति खेर इन्द्रियको घोडामा चढेर भोगको कर्मपूर्ण हुन्छ । भोगदेखि तर्सिएर भाग्नेले इन्द्रिय विजय प्राप्त गर्न सक्दैन । भोग इन्द्रिय चाहना हो । इन्द्रिय चाहनालाई कुण्ठित पार्दा प्राकृतिक नियम विग्रन्छ । प्राकृतिक नियम र सृष्टि नै रोक्ने कार्यको विजय ठिक छैन । विना भोगको सृष्टि कहाँ हुन्छ र ! सृष्टि नभए संसार शून्य हुन्छ । शून्य संसारको अस्तित्व केमा देखिन्छ र ? त्यसैले भोग कर्मलाई त्याग्नु ठिक छैन भन्ने प्रसङ्ग यहाँ व्यक्त भएको पाइन्छ ।

यसरी मानवीय इन्द्रियलाई वशमा राख्न नसक्नु भोगतिर प्रवृत्त हुनु हो । भोगले मानिसलाई सांसारिक जगत्तिर प्रवृत्त गराउँछ । यस खण्डकाव्यकी नायिका

उर्वशीमा इन्द्रिय भोगको तीव्र अभिलाषा जागृत भएको छ । ऊ अर्जुनद्वारा आफ्ना भोगेच्छा प्राप्त गर्न चाहन्छन् । उर्वशी आफ्ना अभिलाषा पूरा गर्ने क्रममा अर्जुनको शयनागारमा पुगिन्छन् । अर्जुन उर्वशीको त्यो अभिलाषालाई क्षणिक जवानीको जोस ठान्दै त्यसलाई कमलपत्रको पानीभैं मान्दछन् । उनी त्यागको तुलनामा भोग तुच्छ रहेको मान्दै उर्वशीको आग्रहलाई अस्वीकार गर्छन् । उर्वशी अर्जुनको अस्वीकारबाट विचलित हुन्न बरु अर्जुनलाई सम्झाउँदै भोगतिर प्रवृत्त गराउन खोजिन्छन् । उर्वशीको नजरमा भोगतिर तर्सिएर भाग्नु उचित छैन । इन्द्रिय सुख भोगदेखि भागेर इन्द्रिमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिँदैन । इन्द्रियलाई वशमा राख्न इन्द्रियको भोग गर्नु पर्छ भन्ने कुरा उर्वशीका अभिव्यक्तिद्वारा यहाँ व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

४.३ उर्वशी खण्डकाव्यमा योगपरक दर्शन

उर्वशी खण्डकाव्य सिद्धिचरण श्रेष्ठद्वारा रचिएको एक उत्कृष्ट खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यको विषयवस्तु महाभारतको वनपर्वको प्रसङ्गलाई बनाइएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा योगपरक दर्शनको अत्यधिक प्रभाव रहेको पाइन्छ । अर्जुन यस खण्डकाव्यको प्रमुख पुरुष पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । अर्जुन एक साधक र त्यागी चरित्र हुन् । यस खण्डकाव्यमा कविले अर्जुनलाई केही क्षण वास्नातर्फ सोच मग्न बनाइदिएका छन् र अन्त्यमा अर्जुन त्यागवादी व्यक्ति बनेर मोक्षको गन्तव्यमा हिँडेका छन् । उनले साधनालाई जीवनको गन्तव्य ठान्छन् । रातको समयमा उर्वशी आफ्नो सयनागारमा आएर भोगको प्रस्ताव राख्दा पनि भोगेच्छा अस्वीकार गर्नुबाट यसको पुष्टि हुन्छ । अर्जुन आफ्नो गन्तव्यमा दृढ रहेका छन् । उनमा उच्च नैतिक अहम् रहेको छ । मनोयोग तीव्र रूपमा देखिएको छ । यस खण्डकाव्यमा कविले उनलाई त्याग र भोगको द्वन्द्वमा फसाएका छन् । अन्त्यमा अर्जुन त्यागी बनेका छन् । अर्जुनले दैत्यहरूबाट पीडित देवताहरूलाई सहयोग गर्नुबाट उनी एक सहयोगी पात्र भएको पुष्टि हुन्छ । अर्जुन आफ्नो लक्ष्यमा दृढ एक स्थिर पात्र हुन् । उर्वशीको भोगेच्छा प्राप्तबाट कति पनि आकर्षित नभइकन योगमार्गतिर प्रवृत्त हुने अर्जुन एक साधकका रूपमा उर्वशी खण्डकाव्यमा देखापरेका छन् ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा योग दर्शनको अत्यधिक प्रभाव देखापरेको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा मुख्य पुरुष पात्रका माध्यमबाट योग दर्शनलाई पुष्टि गर्न सकिन्छ । अर्जुन एक सिद्ध पुरुष अर्थात् साधकका रूपमा देखापरेका छन् । योगमा त्रिविध

साधनको आवश्यकता पर्छ । मनलाई वशमा राख्नु, प्राणलाई माथितिर खिचेर कुम्भक प्राणायाममा राख्नु र इन्द्रियलाई वशमा राख्नुलाई त्रिविध साधना भनिन्छ । अर्जुनले भोगलाई जितेर त्यागलाई अवलम्बन गरेका छन् । अर्धनग्न उर्वशीले रातको बेलामा आफ्नो कोठामा आएर भोगको प्रस्ताव राख्दा समेत विचलित नहुनुबाट यस पक्षको पुष्टि हुन्छ । उर्वशीले जतिसुकै मायाजाल फिजाउन खोजे पनि भोगको आयोगले अर्जुन डगेका छैनन् । उनले भोगलाई तुच्छ ठान्दै त्यागलाई अपनाएका छन् (सापकोटा, सन् २०१४ : ९२) । यस खण्डकाव्यका अर्जुन योगवादी र कर्तव्य सचेत व्यक्तिका रूपमा देखापरेका छन् । अर्जुन उर्वशीको भोगेच्छामूलक एषणालाई लत्याएर आफ्नो मनलाई संयम गर्दै योग साधनातिर प्रवृत्त भएको प्रसङ्ग उर्वशी खण्डकाव्यमा सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

४.३.१ उर्वशी खण्डकाव्यमा योग दर्शनअनुरूपको योगवादी दर्शन

चित्तवृत्ति निरोध अर्थात् मानसिक चञ्चलताको नियन्त्रण गर्नु नै योग हो । मानिसले योग साधनामा लाग्न मन, बुद्धि र इन्द्रियलाई शुद्ध बनाउनु पर्छ । जबसम्म मानिसको मन शुद्ध हुँदैन ऊ योग साधनामा लाग्न सक्दैन । त्यसैले सांसारिक वास्नाबाट मुक्ति प्राप्त गर्न एक मात्र उपाय योग साधना अर्थात् अष्टाङ्ग मार्ग हो (गिरी, २०५५ : ४८) । योग साधनाद्वारा आत्मा र परमात्माको मिलन भएपछि मात्र जीव संसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । जीव प्रकृतिको बन्धनमा परेको हुन्छ । जीवात्माले अष्टाङ्ग मार्गद्वारा ज्ञान प्राप्त गरेर मात्र प्रकृतिको बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्छ । ज्ञानद्वारा मनभित्र रहेको क्लेशकर्मको नाश भएर जान्छ । कुनै पनि कर्मले उसलाई बन्धनमा राख्न सक्दैन त्यही अवस्था योग हो । मानिसले योगद्वारा मन, शरीर र इन्द्रियलाई वशमा राखी मनलाई शुद्ध पार्नुपर्छ । मनलाई एकाग्र गरी समाधिमा लागे मात्र मनलाई वशमा राखी इन्द्रियहरूमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा योगका बारेमा विभिन्न स्थानमा चर्चा भएको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा अर्जुन एक साधकका रूपमा रहेका छन् । उर्वशीको तुच्छ भोगलाई लत्याएर अर्जुन योग साधनामा अधि बढेका छन् । योगद्वारा नै आफ्नो लक्ष्य पूरा हुने र जीवन सार्थक हुने कुरा अर्जुनका माध्यमबाट उर्वशी खण्डकाव्यका विभिन्न कवितांशमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

संयम आफ्नो उम्कन नदिइ
 भन्छन् अनि पार्थ गुनी
 जोरदार तर शब्द बिनम्र
 जोवन यो स्थिर छैन
 कमलपत्रको पानीभैं यो
 साथ सधैं रहँदैन । (४०)

उक्त कवितांशमा उर्वशी र अर्जुन बीचमा भएको बाह्य द्वन्द्व देखापरेको छ । अर्जुनको प्रभावशाली व्यक्तित्वबाट अनुरक्त बनेकी उर्वशी अर्जुनलाई प्राप्त गरी कामवास्ना पूर्ति गर्ने इच्छाले अर्जुनको शयन कक्षमा जान्छिन् र त्यहाँ विभिन्न मुद्रामा नृत्य गरी अर्जुनलाई व्युँझाउन पनि सफल हुन्छिन् । आफ्नो अगाडि प्रायः नग्न अवस्थामा कामोत्तेजक नृत्य गरिरहेकी उर्वशीलाई देखेर अर्जुन केही समय अधीर बन्छन् तर वस्तुस्थितिको बोध गरिसकेपछि आफ्नो कर्तव्य सम्झँदै मान्या नारीको रूपमा उच्चासन प्रदान गर्दछन् । आफ्नो नारी भावना बुझ्न नसक्ने अर्जुनमा कामवास्नाको सञ्चार गर्न उर्वशी लाडिँदै अर्जुनसँग टाँसिइ विभिन्न हाउभाउ, कटाक्षले सम्भोगका लागि सङ्केत गर्ने काम गर्छे । उर्वशीको यस्तो मनोभाव बुझि अर्जुन भन्छन् “तक्लीफ किन यो राति, कति कारणले पाल्नु भएको मान्या नारी जाति र लाडिँदै मात्तिँदै अर्जुनलाई उर्वशी बगाइदिन खोज्छिन्” (त्रिपाठी, २०२७ : १६३) । अर्जुन जोरदार तर बिनम्र शब्दमा आफ्नो संयमतालाई उम्कन नदिई भन्छन् जीवन यो स्थिर छैन । त्यो त कमल पत्रको पानीभैं छ । यो यौवन अवस्था सधैं साथ रहँदैन । जसरी कमलपत्रमा पानी रहँदा त्यो पानी मोतिका दानाभैं टल्किन्छ र क्षणभरमा नै विलाएर जान्छ । त्यो रूप सधैं रहँदैन । त्यस्तै मानिसको जीवन पनि यौवन अवस्थामा रूप र सौन्दर्यले भरिएको हुन्छ तर त्यो रूप सौन्दर्य सधैं रहँदैन । त्यो क्षणिक छ, स्थिर छैन । त्यसैले क्षणिक कामवासनामा लागेर आफ्नो जीवन व्यर्थ फाल्नु हुँदैन । मनुष्यले आफ्नो मनलाई वशमा राखी आफ्ना इन्द्रियहरू माथि विजय प्राप्त गर्नु पर्छ, योग साधनामा लाग्नुपर्छ, भन्ने कुराको अभिव्यक्ति यहाँ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

चञ्चल मन जति जित्न सकिन्छ
 सुख त्यो नजदिक पर्छ
 जीवन सार्थक बन्दै
 परम तत्त्व भेटिन्छ । (५१)

मानव जीवन चञ्चल छ । यस्तो चञ्चल मनलाई जित्न सक्नुपर्छ । त्यहीँबाट मानवले सुख प्राप्त गर्दछ । मानसिक चञ्चलतालाई चित्तवृत्ति निरोधद्वारा मनलाई वशमा राखी इन्द्रियमाथि विजय हासिल गर्न सकिन्छ, भन्ने विचार अर्जुनको देखिन्छ । “मन अहङ्कार र बुद्धिको सामूहिक स्वरूपलाई चित्त भनिन्छ । चित्तका पाँच अवस्था रहेका छन् । ती हुन् क्षिप्त, मूढ, विक्षिप्त, एकाग्र, निरुद्ध । मानिसले चित्त, मूढ र विक्षिप्त अवस्थामा रहेर विभिन्न सांसारिक पदार्थमा विचरण गर्दछ । चित्तलाई यी तीन निरुद्धावस्थाबाट माथि उठाएर एकाग्र अवस्थामा र त्यसभन्दा पनि माथि उठाएर निरुद्धावस्थामा पुऱ्याउनका लागि योगमार्ग अपनाउनु पर्छ (उपाध्याय, २०६६ : ९३) । अनि मात्र चञ्चल मनलाई जित्न सकिन्छ । आफूले चाहेको वस्तुमा ध्यान केन्द्रित गरी मन, शरीर, इन्द्रियलाई वशमा राखेर समाधि स्थितिमा जब पुग्न सकिन्छ अनि मात्र मनुष्यको जीवन सार्थक हुन्छ । त्यसका लागि अष्टाङ्ग मार्ग नियमपूर्वक पालना गर्नु पर्छ । आत्मा र परमात्माको भिन्नबाट नै परम तत्त्व भेटिन्छ, भन्ने भगवद् गीतामा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । त्यसैले अर्जुन आफ्नो मनलाई योग साधनाद्वारा वशमा राखी इन्द्रियहरू माथि विजय प्राप्त गरी जीवन सार्थक बनाउन चाहन्छन् भन्ने कुरालाई माथिको कवितांशमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

त्याग, तपस्या क्रम हो हाम्रो
यसबाट बनूँ किन वञ्चित ?
क्रमछाडी हिँडे रहला के र
पछिलाई मेरो सञ्चित ? (३८)

अर्जुनले ज्ञानको उज्यालो देख्दा देख्दै भोगको बन्धनमा नपर्ने कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । उनको जीवनको लक्ष्य भनेको मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि मानिसले भोगलाई त्याग्नु पर्छ । सांसारिक वासनाबाट बाहिर निस्किएर योग साधनामा लाग्नुपर्छ । मानिसले आफ्नो इच्छा पूरा गर्न मानसिक शुद्धि गर्नु अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । एकचित्त भएर नियमपूर्वक कार्य सम्पन्न गर्नु पर्छ । त्यसका लागि मनलाई वशमा राखी ध्यानमा केन्द्रित हुनु पर्छ, त्याग र तपस्या त जीवनको क्रम नै हो त्याग पछि नै तपस्या सुरु हुन्छ । अर्थात् कर्म गर्दै मानिस भक्ति मार्गातिर लाग्छ । त्यसैले तपस्याबाट वञ्चित नहुने अभिव्यक्ति अर्जुनले गरेका छन् । क्रम छाडेर हिँड्नु भनेको जीवनमा आफ्नो उद्देश्य पूरा नहुने कुरा निश्चित हुनु हो । मनुष्यले जीवनमा गर्नुपर्ने नियम पालना गर्न सकेन भने उसको जीवनको अर्थ नै छैन ।

त्यसैले अर्जुन त्याग र तपस्याको क्रमलाई छोडेर हिँडियो भने पछिको जीवन सार्थक नहुने कुरा व्यक्त गर्दछन् । प्रारब्धको जीवनका लागि पनि मानिसले सत्कर्म गर्नु पर्छ । प्रत्येक व्यक्तिले अधिल्लो जीवनमा जस्तो भक्तिभाव गरेको छ । पछिल्लो जीवनमा त्यसकै फलप्राप्त गर्छ । राम्रो कर्मले राम्रो फल प्राप्त गर्छ भने नराम्रो कर्मले नराम्रो फल प्राप्त गर्छ । त्यसैले आफ्नो उद्देश्यलाई विर्सिएर भोगतिर प्रवृत्त हुनु हुँदैन । भोगले मानव जीवनको हित हुँदैन । त्यसैले मनुष्यले भक्ति मार्गलाई अपनाएर, मनलाई एकाग्रता गरी ईश्वरको ध्यान गर्नु पर्छ । अनि मात्र प्रारब्धमा जीवन सार्थक हुने कुराको अभिव्यक्ति पनि यहाँ पाइन्छ ।

ए मेरो मन जागृत क्षण
विन्ती नछाड मलाई
सहज सकूँ पार्न म मायाको
यस अवगुण्ठनलाई । (३८)

एक उर्वशीका लागि आफ्नो उच्च उद्देश्य नत्याग्ने कुरा गर्दै अर्जुन आफ्नो जागृत क्षणलाई नछाड्न सचेत मनलाई विन्ति गर्छन् । अर्जुन आफ्नो मनलाई सचेत अवस्थामा नै राखी राख्न चाहन्छन् । अर्जुन मायारूपी भोगबाट बाहिर निस्कन चाहन्छन् । मायामोह भनेको छल हो, भ्रम मात्र हो । मायाले मानिसलाई बन्धनमा पार्छ । भोगतिर प्रवृत्त गराउने साधनमात्र हो । मायाले नै मानिसलाई दुःखी बनाउँछ । अर्जुनले मायारूपी पर्दालाई चिरेर सांसारिक बन्धनबाट बाहिर निस्कन जागृत क्षणलाई विन्ति गरेका छन् । जसरी पर्दाले मानिसलाई छोपी दिन्छ, त्यसरी नै मायाले मानिसलाई भ्रममा पारिदिन्छ । जुन चिज छैन त्यही चिजलाई भएभैं प्रतीत गराइ दिन्छ । त्यसैले अर्जुन जागृत अवस्थामा नै उर्वशीको भोगेच्छालाई चिर्न चाहन्छन् । उर्वशीको मायाजालबाट उम्किन चाहन्छन् । अर्जुन योगाभ्यासद्वारा उर्वशीको योनचाहनालाई तोड्न चाहन्छन् भन्ने कुरा माथिको कवितांशमा व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी यस खण्डकाव्यमा योगवादी दर्शन प्रस्तुत भएको छ । योग दर्शनले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न सक्नुलाई योग मानेको छ । यस खण्डकाव्यको नायक अर्जुनले योग साधनालाई आफ्नो जीवनको महत्त्वपूर्ण साधन बनाएका छन् । उर्वशीको भोगेच्छालाई अस्वीकार गरेर योग मार्गमा लागि परेका छन् । योग साधनाबाट मानिसले आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्ने हुनाले हरेक मनुष्यले योग

साधना गर्नु पर्छ । अर्जुन योग साधनाद्वारा आफ्ना इन्द्रिय माथि विजय प्राप्त गर्न चाहन्छन् । त्याग र तपस्या जीवनको क्रम हो । त्याग पछि नै तपस्या सुरु हुन्छ । तपस्याले नै मानिसलाई सांसारिक जीवनबाट मुक्त गराउँछ, भन्ने अभिव्यक्ति यस खण्डकाव्यमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

४.३.२ उर्वशी खण्डकाव्यमा वेदान्त दर्शनानुरूपको योगवादी दर्शन

ज्ञानद्वारा नै मोक्ष प्राप्त हुने कुरा वेदान्त दर्शनले गरेको छ । मायाले गर्दा मानिसमा भ्रान्ति सिर्जना भएको छ । यस संसारमा जे छैन त्यही भएभैं अनुभव गर्नु माया हो । वास्तविक रूपमा नभएको मायालाई भएभैं अनुभव गर्नु भनेको भ्रान्ति सिर्जना हुनु हो । मायाका आवरण र विक्षेप गरी दुई शक्ति रहेका छन् । मायामा रहेको आवरणले स्वप्रकाश ब्रह्मलाई पनि नजानिएको बनाइदिन्छ, भने विक्षेप शक्तिले ब्रह्ममा रहेको प्रतीत गराइदिन्छ । यसरी स्वयम् ब्रह्ममा आश्रित रहेर पनि त्यसलाई नदेखिने बनाइदिने त्यसमाथि अयथार्थ जगत्को यथार्थ रूपमा प्रतीति गराउने मायाको विचित्रको स्वभाव देखिन्छ । तलाउको पानीमाथि जमेको लेउ जलकुम्भी आदिले पानीमा आश्रित भएर पनि त्यसलाई ढाकी माया आफूमात्र देखिन्छ । यसरी अवास्तविक भएर पनि वास्तविक रूपमा प्रतीत हुनु र ब्रह्मलाई ढाकी आफूमात्र देखिने अविद्यमान पदार्थ नै माया हो (ढकाल, २०७३ : ४९) । यही मायाकै कारण जगत् भ्रमात्मक छ र त्यही भ्रमपूर्ण जगत्मा मानिस बाँचेको छ । मायारूपी आवरणले यस संसारलाई ढाकेको हुनाले मानिस सांसारिक बन्धनमा बाँधिएको हुन्छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा वेदान्तको योगवादी चिन्तनका बारेमा विभिन्न ठाउँमा चर्चा भएको पाइन्छ । मायाले सिर्जना गरेको अज्ञानतालाई घटाएर ज्ञानको उज्यालो छर्न सक्नुपर्छ । त्यसका लागि मानिसले श्रवण, मनन र निदिध्यासन जस्ता कार्य गर्नु पर्छ, भन्ने कुरालाई उर्वशी खण्डकाव्यका विभिन्न कवितांशमा प्रस्तुत गरिएको छ :

अनमोल भनी जसलाई यहाँ
दिन्छन् उत्तम स्थान
यै साध्य भनी जसलाई यहाँ
दिन्छन् मानस
घटभिन्न पसीकन हेर तिमी

त्यो हो केवल भ्रान्ति
छ पुगनु पर्ने ठाउँ त अर्कै
जसमा केवल शान्ति । (३६)

मायाकै कारण मानिस भ्रममा परेको छ । उनीहरू जुन कुरालाई उत्तम ठान्दछन् । त्यो केवल भ्रम मात्र हो । भ्रमकै कारण मानिस सांसारिक बन्धनमा परेको छ । यस भ्रमको कारण माया हो । यस भ्रमपूर्ण मायाबाट मुक्त हुनु पर्ने कुरा वेदान्त दर्शनले व्यक्त गरेको पाइन्छ । जसरी मानिस घडालाई देखेर त्यसभित्र केही वस्तु छ भन्ने भ्रम सिर्जना हुन्छ । वास्तवमा त्यो घडा खाली भाँडो मात्र हुन्छ । त्यसमा नभएको वस्तुलाई पनि भएभैं प्रतीत भ्रमका कारणले भएको हुन्छ । त्यसरी नै मानवहरू पनि आफ्नो शरीरलाई सर्वस्व ठानी त्यसलाई महत्त्व दिन्छ । वास्तवमा हाम्रो शरीर केही पनि होइन । हाम्रो शरीर नाशवान छ, शरीरको नाश भएपछि हाम्रो शरीर भित्रको आत्मा निस्किएर जान्छ । जसरी घडा फुटेपछि घडाभित्रको वास्तविकता थाहा हुन्छ । त्यसरी नै हाम्रो शरीर नाश भएपछि आत्माको आभास हुन्छ र आत्मा निस्किएर जान्छ । मानिसले आफू भित्रको आत्मालाई चिन्न नसक्दा ऊ भ्रममा परेको हुन्छ । भ्रमका कारण मानिस अज्ञानतामा रुमलिन बाध्य हुन्छ र सांसारिक पदार्थमा तेरो र मेरो भन्ने भावनाको विकास हुन्छ । त्यसैले यस्तो माया बुझेर बुझि नसक्नु किसिमको छ । सकेसम्म मायाको अज्ञानतालाई चिरेर योग साधनामा लाग्नुपर्छ । मनुष्यले आफ्नो शरीरको मायामोहमा नफसिकन योग साधनामा लाग्नुपर्छ र यस संसारबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने अभिव्यक्ति यहाँ व्यक्त गरिएको छ ।

त्यसकै शीतल, शान्त, छहारी
तप्तहरूको निम्ति
जाग्रत चरीको गीत चुहाई
पोखोस चिरतम तृप्ति । (३६)

तपस्वीहरू शीतल, शान्त छहारीमा बसेर चराहरूको गुञ्जनका साथ आफ्नो चिरतम सन्तुष्टि लिइरहेका हुन्छन् । अर्जुन एक साधक हुन् । अर्जुन साधनाद्वारा आफ्नो मनलाई वशमा राख्न चाहन्छन् । ऋषिमुनिहरू शीतल, शान्त वातावरणमा गएर ध्यान तपस्यामा लिन हुन्छन् र आफ्नो जीवनको लक्ष्य पूरा गर्छन् । उनीहरू हरेक अन्धकारलाई चिरेर ज्ञान प्राप्त गर्छन् । तपस्याद्वारा नै आफ्नो क्लेश कर्महरूको

विनाश गर्छन् । ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि जीवनमा भोग प्यास नभनिकन तपस्यामा लिन हुनु पर्छ अनि मात्र मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ, अर्थात् ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । जसरी तपस्वीहरू आगोको रापबाट पनि विह्वल नभइकन तपस्यामा लिन हुन्छन् । त्यसरी नै मनुष्यले पनि सांसारिक पदार्थबाट बाहिर निस्केर ज्ञान प्राप्त गर्नु पर्छ । जब मानिसले आत्मज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ, तब मात्र उसमा ज्ञानको उदय हुन्छ । अर्जुन सांसारिक माया मोहमा नफसिकन ध्यान तपस्यामा लिन हुन चाहन्छन् । मानिस लामो समयदेखि भ्रममा बाँचेको छ । त्यही संसारमा ऊ प्रसन्न छ, रमाएको छ । यस अन्धकारमय संसारलाई मनुष्यले चिन्न सकेको छैन र त्यही संसारलाई भोग गरिरहेको छ । यस्तो भ्रमपूर्ण संसारबाट बाहिर निस्कन मानिसले योगमा लाग्नुपर्छ । त्यसका लागि निधिध्यासन, श्रवण, मनन जस्ता प्रक्रियाद्वारा ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । मनुष्यले जीवनमा सचेत भएर आत्मज्ञान प्राप्त गर्न सके संसारिक जीवनबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ ।

त्याग, तपस्यालाई भिरेर
सत्चित् सुख भेटाऊ
चिर मङ्गलमा हाली डुबुल्की
कल्याण तिमी पाऊ । (३५)

उक्त कवितांशमा वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेको योग दर्शन पाइन्छ । वेदान्त दर्शनले संसारमा उत्पत्ति भएका सांसारिक वस्तुलाई भ्रम मान्दछ । भ्रमले गर्दा नै मानिस छिन भरमा नाश हुने वस्तुप्रति आकर्षित हुन्छ । त्यस्तो क्षणिक, नाशवान वासनात्मक वस्तुलाई मनुष्यले त्याग्नु पर्छ । क्षणिक वस्तुलाई त्यागेर तपस्यामा लिन हुनु पर्छ अनि मात्र उसले सत्चित्त आनन्द प्राप्त गर्न सक्छ । आत्मा यो कहिल्यै मर्दैन । यो सम्पूर्ण मानिसहरूको घटघटको चेतनाको स्वरूप हो । यो अजर छ, अमर छ । मानिसले जब यस्तो अजर अमर आत्मालाई चिन्न सक्दैन उसले सुख भेटाउन सक्दैन । मानिसले आफूभित्र भएको आत्मा चिन्नका लागि आत्मज्ञान प्राप्त गर्नु पर्छ । आत्मा अनेक छन् । आत्मा हरेक जीवमा आश्रित रहेको हुन्छ । जब मनुष्यले आत्मज्ञान प्राप्त गर्छ र आफूभित्र भएका अजर अमर आत्मालाई चिन्छ । ऊ चिरकालसम्म शुभकामतिर प्रवृत्त हुन्छ । त्यसबाट कल्याण प्राप्त गर्न सकिन्छ । कल्याणबाट मानिस निरन्तर रूपमा लिन हुन पुग्छ भन्ने कुरालाई यहाँ व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

शान्ति सुधाको तृष्टि गराई
उठ माथि, उठ माथि
नीद घटाइ जागृत होऊ
गर आफ्नो धन प्राप्त । (४८)

साधक अर्जुन उर्वशीको नृत्य र गायनबाट प्रभावित भएर भोगतिर आकर्षित भएको देखेर अर्जुन भित्रको सचेत मन अर्जुनलाई लक्ष्य प्राप्तितर्फ अघि बढ्न सजग गराउँदछ । मानिसले क्षणिक र नाशवान शरीरका लागि भोगमा लाग्नु हुँदैन । सांसारिक विषयप्रतिको मोहबाट माथि उठ्नु पर्छ भन्दै चेतन मनले अर्जुनलाई निन्द्राबाट व्युँभेर सचेत रहन आग्रह गरेको छ । सांसारिक सुख, दुःख, हर्ष, विस्मात आदिबाट माथि उठेर ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नुपर्छ भन्ने वेदान्तको योगवादी मान्यता पनि यहाँ प्रस्तुत भएको पाइन्छ । मानिसले अज्ञानरूपी निन्द्राबाट व्युँभेर आफ्नो लक्ष्य अर्थात् धन प्राप्त गर्नु पर्छ जब मानिस अज्ञानताको भ्रमबाट माथि उठ्छ तब उसले ज्ञान प्राप्त गर्छ । ज्ञान प्राप्त भएपछि मात्र मनुष्यले आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न सक्छ । मनुष्यले जीवनको लक्ष्य भनेको यस सांसारिक जीवनबाट मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । सो प्राप्त मनुष्य जीवनको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन्छ ।

दुई दिनपछि सब मेटि जाने
यो घाम यो छायाँ
कति इन्द्र गए, कति चन्द्र गए
यसको दायावायाँ
देख्दा देख्दै शिखर उज्यालो
किन म रुकूँ यो फेदीमा
एक उर्वशीका निमित्त म छाडूँ
मेरो त्यो उच्च प्रयाण । (३७)

राग र विराग बीचको द्वन्द्वबाट सम्हालिसकेका अर्जुनलाई फेरी भोगभित्र नअल्झिन अर्जुनकै सचेत मनले आह्वान गरिरहेको छ । बाहिरी सुख सुविधा भनेको भोगतिर प्रवृत्त गराउने साधन मात्र हुन् । यसले मानव जीवनको कल्याण गर्न सक्दैन । “साध्यको उज्यालो देख्दा देख्दै किन भोगको फेदीमा रोकिने ?” (त्रिपाठी, २०२७ : १६३) । भोग भनेको क्षणिक छ । यो दुई दिनको घामछायाँ मात्र हो । यसबाट क्षणिक आनन्द मात्र प्राप्त हुन्छ । यी दुई दिन पछि मेटिएर जान्छन् । यस्तो क्षणिक आनन्दको लागि मानिसले आफ्नो उच्च संकल्प त्याग्नु हुँदैन । भोगतिर प्रवृत्त हुने मनुष्यले आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्दैन । त्यसैले अर्जुन पनि एक उर्वशीको

भोगेच्छा शान्त पार्नको लागि आफ्नो उच्च प्रयाण नत्याग्ने र योग मार्गमा निरन्तर लाग्ने अठोट गर्छन् । मानिसले आफ्नो आवेगहरूलाई नियन्त्रण गर्नु पर्छ अनि मात्र उसले आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न सक्छ । अनुष्यले जब ज्ञान प्राप्त गर्छ ऊ सांसारिक वासनाबाट मुक्त हुन्छ भन्ने वेदान्तवादी चिन्तन पनि यहाँ पाइन्छ । “यहाँ उर्वशी मानवीय आवेग र रागमयको सर्वोच्च प्रतीकका रूपमा देखिएकी छन् भने अर्जुन विराग र साध्यकेन्द्री अन्तर्दृष्टिको सर्वाधिक सशक्त प्रतीकका रूपमा देखिएका छन् (त्रिपाठी, २०७२ : १६३) । यसरी अर्जुनका माध्यमबाट भोग जस्तो तुच्छ वस्तुमा आफूलाई प्रवृत्त नगराइकन योगको साध्यतर्फ आफूलाई प्रवृत्त गराउनु पर्छ । सांसारिक जीवनमा उर्वशी जस्ता भोगका साधनहरू छन् तर त्यस्तो भोगमा नअल्झिकन योग मार्ग अर्थात् ज्ञान प्राप्त गर्न लाग्नु पर्ने सङ्केत पनि यहाँ गरिएको पाइन्छ ।

ज्योति ज्योति वृहत राशमा
 बत्ती धिपधिपभै
 मिस्ति सक्नु नै जीवन सार
 अरुता फिक्का जम्मै । (३५)

अर्जुनका लागि भोग लक्ष्य प्राप्तिको मार्ग निरोधक बन्ने हुँदा त्यसबाट विमुख बन्न चाहन्छन् । आफ्नो उच्च उद्देश्य लिएर निस्किएका अर्जुन ज्ञानको वृहत् उज्यालो छर्न चाहन्छन् । संसारमा रहेका आँखाले देखेका सबै वस्तु फिक्का मात्र छन् । ज्ञानरूपी बत्ती बालेर जीवनको सार खोजे मात्र वृहत् ज्योति अर्थात् महाज्योति प्राप्त हुन्छ । महाज्योति प्राप्त गर्न भौतिक शरीरको होइन, आत्माको बत्ती बाल्नु पर्छ । अर्थात् महाज्योति हुनुपर्छ जस्ता विषय व्यक्त हुनुले वेदान्त दर्शनसँग मेल खाएको छ । मानिसको जीवनको सार भनेको ईश्वर प्राप्त गर्नु हो । ब्रह्मसँग मिल्नु हो । सांसारिक जीवनमा जे जति भौतिक पदार्थ देखिएका छन् । ती सबै फिक्का छन् । त्यसले मनुष्यलाई अर्थहीन बनाइदिइएको छ । ती वस्तुमा रमाउनाले जीवहरू सबै जन्म र मृत्युको चक्रमा फसि ती वस्तुमा रमाउनाले जीवहरू सबै जन्म र मृत्युको चक्रबाट मुक्ति प्राप्त गर्न मनुष्यमा ज्ञान हुनु अत्यन्त आवश्यक छ । अविधाका कारण जीव बन्धनमा पर्छ । ज्ञानको वृहत् ज्योतिबाट नै सांसारिक जीवनबाट मोक्ष प्राप्त हुन्छ । मोक्ष प्राप्ति नै परमात्मामा गएर मिल्नु हो । जुन विषय वेदान्तको योगवादी चिन्तनसँग मेल खान्छ ।

सागरवासी माछोलाई
मृगमरीचिका के हो ।
मणिमणिकको खानी जसको
काँचको टुक्रा के हो ।
अमृत सन्तानहरूको लागि
अमरता क्रिडा हो । (३८)

उर्वशीका लागि अर्जुनको भोग भनेको मृगतृष्णा सरह छ । जसरी समुद्रमा रहेको माछोलाई पानीको महत्त्व थाहा हुँदैन किनकि माछो सधैं पानीमा नै रहेको हुन्छ । उसलाई के थाहा पानी बिनाको जीवन कस्तो हुन्छ । मायाले मानिसलाई भ्रम सिर्जना गरिदिन्छ, र नभएको वस्तुलाई पनि भएभैं प्रतीत गराइ दिन्छ । गर्मी याममा कडा घाम लागेको बेलामा मरुभूमि वा बलौटे जमिनबाट टाढा देखिने पानी भएभैं भ्रम सिर्जना हुन्छ अर्थात् जलभ्रम हुन्छ । त्यसरी नै मानिसमा पनि नभएको वस्तुलाई भएभैं प्रतीत हुन्छ । संसारमा पनि सत्यको भ्रम सिर्जना भएको छ । यो जगत् निरन्तर परिवर्तनशील छ । त्यसैले यसको वास्तविक स्वरूप छैन । अर्थात् सत्य छैन । जसरी जादूगरले जादूद्वारा वस्तु उपस्थित गर्छ । त्यसरी नै ब्रह्मले माया शक्तिद्वारा जगत्को उपस्थित गर्दछ । जुन कुरा अद्वैत वेदान्त दर्शनमा व्यक्त भएको छ । संसारमा जे जति पदार्थ उपस्थित छन् । ती सबै मायाको भ्रान्ति मात्र हो । मानिसहरू सांसारिक जीवनलाई वास्तविक ठानी त्यसमा नै रमाउन पुग्छन् । संसारलाई वास्तविक ठानेर यसैमा रमाउनु भनेको भ्रान्ति सृजना हुनु हो । उर्वशीमा पनि भोगेच्छा प्राप्त गर्ने भ्रम सिर्जना भएको छ । उर्वशीका लागि भोगेच्छा प्राप्त गर्नु मृगतृष्णा सरह छ । उर्वशीले अर्जुनलाई देखेर भोग प्राप्त गर्न खोज्नु भनेको नभएको वस्तुलाई भए सरह ठान्नु हो । अर्थात् अप्राप्य वस्तुलाई प्राप्य सम्झनु मात्र हो । मणिको खानी भएको व्यक्तिलाई काँचको टुक्राको अर्थ हुँदैन । त्यसरी नै योगतिर प्रवृत्त भएको अर्जुनलाई उर्वशीको भोगको कुनै अर्थ छैन । किनकि उर्वशीको भोग क्षणिक छ जुन दुई दिन पछि मेटिएर जान्छ । त्यसले क्षणभरको आनन्द मात्र दिलाउँछ । त्यस्तो क्षणिक वस्तुप्रति अर्जुनको कुनै मोह छैन । अर्जुन एक साधक हुन् । साधक व्यक्ति साध्यद्वारा आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न चाहन्छन् न कि भोगतिर प्रवृत्त हुन । अमृत पान गरेर अमरता प्राप्त गर्ने सन्तानहरूका लागि अमरता एक क्रिडाका रूपमा उपस्थित भएको छ । उर्वशी एक अप्सरा हो । ऊ देवताहरूको लागि भोगको साधन हो । उर्वशी देवताहरूको समय काट्नका लागि

वा अरू कसैको मन बहलाउनका लागि मनोरञ्जनको साधन मात्र हो । यस्ती देवताहरूको मनोरञ्जनको साधन उर्वशी अर्जुनद्वारा भोगेच्छा प्राप्त गरी आफ्नो इच्छा पूरा गर्न चाहन्छन् । जुन कुरा उर्वशीका लागि सम्भव छैन । उर्वशी आफ्नो रूप सौन्दर्यद्वारा अर्जुनलाई लट्ठ पाउँ असम्भव कुरालाई सम्भव बनाउन चाहन्छन् । योग साधनामा लागि परेर आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न चाहने व्यक्तिलाई आफ्नो बनाउन खोज्नु भनेको उर्वशी भ्रममा पर्नु मात्र हो । यसले मानिसलाई अज्ञानता तिर धकेल्छ । त्यसैले यस्तो अज्ञानताबाट बाहिर निस्किएर भ्रमको पर्दालाई चिर्न सक्नुपर्छ भन्ने भाव यहाँ पाइन्छ ।

विजय छ उसको आज यहाँ यो
 निलिप्त भई उत्रे
 सागरविचमै पसेर नै पनि
 नभिजी मास्तिर उम्के । (४४)

अर्जुन उर्वशीको सौन्दर्यमा लट्ठ परे पनि उनको सचेत मनले विजय प्राप्त गरायो । उनी क्षणिक मोहमा परेर भोग विलासमा रमाएनन् बरु आफ्नो इन्द्रियलाई वशमा राखेर योग साधनामा नै तल्लिन रहे । पुरुषत्व नारीको सौन्दर्यमा डुब्नबाट जोगिनु भनेको महान् ज्ञानको परिणाम हो । जो कोही सामान्य व्यक्तिले उत्तेजित अवस्थामा आफूलाई नियन्त्रण गर्न सक्दैन अर्थात् कुण्ठा पालेको व्यक्ति क्षणभरमा नै अचेतन मन भई गलत कर्ममा लिप्त हुन्छ र पुरै जीवन त्यसैभित्र कुहिरोमा हराएको कागभैं बिताउन पुग्दछ तर भ्रमलाई चिरेर सत् ज्ञान प्राप्त व्यक्ति क्षणभरको मोहनी समुन्द्रमा हुँदा पनि नभिजी जोगिन सक्छ । यहाँ अर्जुन पनि उर्वशीको मोहमा नपरी आफ्नो योग साधनामा नै रहन सफल भएका छन् । माया मोहरूपी क्षणिक संसारको छोटो आनन्दमा अर्जुनको दृष्टि जाँदैन । उनले ज्ञानको दिव्य ज्योति प्राप्त गरिसकेका थिए । जसको कारण उर्वशीको आग्रहलाई तुच्छ ठान्दै आफ्नो योग साधनामा नै आनन्द लिन्छन् । जसले उनलाई दीर्घकालीन खुसी, सुख, आनन्द र सन्तुष्टि दिएको थियो । यसरी क्षणिक मोहनीको सागरभित्र पसेर पनि त्यसको थोरै पनि असर अर्जुनमा पर्दैन । उनी नभिजी मास्तिर निष्कन सफल भएको कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

यस खण्डकाव्यमा वेदान्त दर्शनानुरूपको योगवादी चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । वेदान्त दर्शनले मायाको भ्रमबाट बाहिर निस्किएर ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नुलाई योग मान्दछ । मानवीय जीवन सांसारिक भ्रममा परेको छ । ऊ अवास्तविक

कुरालाई वास्तविक ठान्छ र भोगमा प्रवृत्त हुन्छ । यस भोगबाट बाहिर निस्केर नै जीवनको उद्देश्यपूर्ण हुन्छ । यस खण्डकाव्यकी नायिका उर्वशी अर्जुनको प्रभावशाली व्यक्तित्व देखेर अनुरक्त भई अर्जुनको शयनागारमा पुग्छिन् । उर्वशीको नित्य र गायनबाट प्रभावित भएर भोगतिर केही क्षण अर्जुन आकर्षित हुन्छन् । उनको अचेतन मनलाई उनी सचेत मनले योग साधनामा नै रहेर लक्ष्य प्राप्तितर्फ अघि बढ्न सजग गराउँदछ । यसरी राग र विराग बीचको द्वन्द्वबाट समालिएका अर्जुनलाई फेरी भोगतिर नअल्झिन अर्जुनकै सचेत मनले आह्वान गरेको छ । अर्जुन आफ्नो उच्च प्रयाण नत्याग्ने र योग मार्गतिर लाग्ने अठोट गर्छन् । अर्जुनका लागि भोग लक्ष्य प्राप्तिको मार्ग निरोधक बन्ने हुँदा त्यसबाट विमुख बन्न चाहन्छन् । उनी मायाको भ्रमबाट बाहिर निस्किएर ज्ञानको उज्यालो छर्न चाहन्छन् । अर्जुन उर्वशीको भ्रमपूर्ण मायाजालमा नफसिकन जीवनको उद्देश्य पूरा गर्न लागि परेका छन् भन्ने कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

४.४ निष्कर्ष

‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेको योग र भोगसम्बन्धी चिन्तन मुख्य रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । पूर्वीय दर्शनले सांसारिक विषयवस्तुप्रतिको आसक्तिले मानिसलाई दुःखको सागरमा पर्छ भनेको विषय प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सशक्त रूपमा प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । दुःखबाट बन्धन प्राप्त हुन्छ । त्यसैले यस सांसारिक जीवनबाट मुक्ति प्राप्त गर्न ज्ञान र ध्यानको मार्ग अपनाउनु पर्छ । यस खण्डकाव्यमा योग र भोगसम्बन्धी चिन्तन मुख्य रूपमा अर्जुन र उर्वशीका माध्यमबाट देखापरेको छ । उर्वशी भोगको प्रतीकका रूपमा उभिएकी छिन् भने अर्जुन योगको प्रतीकका रूपमा उभिएका छन् । अनि उर्वशी र अर्जुनका माध्यमबाट राग र विराग बीचको द्वन्द्व देखापरेको छ । भोग भनेको क्षणिक हो त्यसले क्षणभरका लागि मात्र सुख प्राप्त हुन्छ । त्यसैले त्यस्तो विषयवस्तुमा लागेर आफ्नो लक्ष्य भुल्नु हुँदैन भन्ने अर्जुनको धारणा नै यहाँ मुख्य रूपमा देखापरेको पाइन्छ । केही क्षण अर्जुन माथि भोगवृत्ति हावि हुन आए पनि अन्त्यमा भोगको पराजित भएको प्रसङ्ग प्रस्तुत खण्डकाव्यको महत्त्वपूर्ण योगवादी चिन्तनको विषय मानिन्छ । यसरी ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेको योग र भोगसम्बन्धी दृष्टिकोण स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार मानेर तयार पारिएको यस खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनको मुख्य रूपमा देखापरेको छ । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शन शीर्षकको यस शोधपत्रमा पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय अध्ययन गर्ने क्रममा खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनको मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्नु र योग तथा भोगवादी चेतनाको प्रस्तुत गर्नु मुख्य समस्याका रूपमा रहेको छ । विश्लेषणका क्रममा पूर्वीय षड्दर्शनका मान्यता र दर्शनले स्थापना गरेको योग र भोग सम्बन्धी दृष्टिलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

शोधको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय प्रस्तुत गरिएको छ । शोधपरिचय अन्तर्गत शोध शीर्षकको परिचय दिनुका साथै शोधका मुख्य समस्याहरू पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसपछि उद्देश्य अन्तर्गत समस्या कथनमा आधारित समस्याहरूको उत्तरहरू राखिएको छ । त्यसपछि पूर्वकार्यको समीक्षा समावेश गरिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा आजसम्म भए गरेका र प्राप्त भएका सम्पूर्ण कुराहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि शोधको महत्त्व र औचित्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने शोधको क्षेत्र र सीमा तोकिएको छ । शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण ढाँचालाई प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा शोधपत्रको रूपरेखा तयार पारिएको छ ।

शोधको दोस्रो परिच्छेदमा पूर्वीय दर्शनको परिचय शीर्षक दिइएको छ । पूर्वीय षड्दर्शनका रूपमा साङ्ख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, मीमांसा र वेदान्तको परिचय दिइएको छ । पूर्वीय दर्शनका क्षेत्रमा आस्तिक र नास्तिक दुई प्रकारका दर्शन भए पनि यहाँ षड्दर्शनका नामले प्रचलित पूर्वीय छवटा दर्शनका सीमामा रहेर यस शोधकार्यलाई सम्पन्न गरिएको छ । षड्दर्शनले स्थापना गरेको ईश्वर, आत्मा, जगत्, प्रकृति, जीत, ब्रह्म, बन्धन तथा मोक्ष, कर्मवादी चिन्तन, सुख तथा दुःख, जन्म मृत्यु, पुनर्जन्म, आत्म संयम, स्वर्ग र नर्क सम्बन्धी मान्यतालाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने विभिन्न दर्शनमा योग र भोग सम्बन्धी चिन्तनलाई

पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यी नै मान्यताका आधारमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ भने योग र भोग सम्बन्धी चिन्तनलाई 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा अध्ययन गरिएको छ । प्रकृति पुरुष, सुख र दुःख, योग र भोग, बन्धन र मोक्ष, आत्म संयम जस्ता पक्षहरूको विश्लेषण पनि यस अध्ययन भित्र समेटिएको छ ।

शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको अध्ययन गरी पूर्वीय दर्शनका दृष्टिले विवेचना पक्षको पहिचान गरिएको छ । 'उर्वशी' खण्डकाव्यको सर्सर्ती अध्ययन गर्दा तिनमा पूर्वीय दर्शन सम्बद्ध प्रकृति, पुरुष, जन्म, मृत्यु, पुनर्जन्म, सुख दुःख, बन्धन तथा मोक्ष, कर्मवादी चिन्तन र आत्म संयम सम्बन्धी पूर्वीय दर्शनको अवधारणा मुख्य रूपमा प्रकट भएको पाइएको छ । यिनै पूर्वीय दर्शनको अवधारणामा रहेर 'उर्वशी' खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यको अध्ययन गरी पूर्वीय षड्दर्शनका दृष्टिले योग र भोगवादी चिन्तनको पहिचान गरिएको छ । 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा योग र भोगवादी चिन्तनको पहिचान गर्ने क्रममा योग सम्बन्धी योग र वेदान्त दर्शन मुख्य रूपमा आएको छ भने भोग सम्बन्धी साङ्ख्य, योग, मीमांसा र वेदान्त दर्शन मुख्य रूपमा आएको छ । यी नै दर्शनसँग सम्बन्धित भएर 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा योगपरक र भोगपरक दर्शनको अध्ययन गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको अन्तिम पाँचौँ परिच्छेदमा शोधको सारांश तथा निष्कर्ष राखिएको छ । अन्त्यमा शोधको क्रममा प्रयोग गरिएका सन्दर्भ सामग्रीलाई लेखकको थरको आधारमा वर्णानुक्रममा राखिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

दर्शन शब्द संस्कृत भाषाको दृश् धातुमा अन् प्रत्यय लागेर दर्शन शब्दको व्युत्पत्ति भएको छ । यसको अर्थ हेर्ने भन्ने हुन्छ । जीवन र जगत्का बारेमा हुने विशिष्ट दृष्टि नै दर्शन हो । अङ्ग्रेजी भाषामा दर्शनको समानार्थी शब्द फिलोसफि हो । यो फिलोसफि शब्द फिलोस र सोफिया दुईवटा शब्द मिलेर बनेको छ । ग्रीसेली भाषामा यी शब्दहरू मध्ये फिलोस शब्दको अर्थ पुनः भन्ने हुन्छ भने सोफियाको अर्थ ज्ञान भन्ने हुन्छ । यसको अर्थ ज्ञानको प्रेम अथवा ज्ञानप्रतिको जिज्ञासा भन्ने देखिन्छ । यसरी जीवन र जगत्का बारेमा सूक्ष्म निरीक्षण गर्नुलाई नै दर्शनका रूपमा लिइन्छ ।

‘उर्वशी’ खण्डकाव्य सिद्धिचरण श्रेष्ठद्वारा लेखिएको एक प्रसिद्ध खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यमा महाभारतको वन पर्वमा वर्णित उर्वशी विषयक कथामा आधारित भएर आफ्ना निजी स्वरूप र विशेषताले नितान्त मौलिक बनाउन खोजिएको छ । ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका पूर्वीय दर्शनका मान्यताका आधारमा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेको प्रकृति पुरुष, सुख दुःख, योग भोग, बन्धन तथा मोक्ष, कर्मवादी चिन्तन र आत्मा संयम जस्ता षड्दर्शनका मान्यता मुख्य रूपमा प्रस्तुत भएको छ । साङ्ख्य दर्शनले प्रकृतिलाई अन्धी मानेको छ । त्यही भएर ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यकी उर्वशी पनि अन्धी भएर देखापरेकी छ । उर्वशीमा कामवासना छ । ऊ अर्जुनलाई देखेर भोगतिर प्रवृत्त भएकी छ । पूर्वीय दर्शनले संसारलाई दुःखमय मान्दछ । दुःखले मानिसलाई बन्धनमा पार्छ भने पूर्वीय दर्शनको मान्यता ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा मुख्य रूपमा उर्वशी पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । उर्वशीमा भोगको तीव्र अभिलाषा रहेको छ । ऊ अर्जुनलाई प्राप्त गरी आफ्ना इन्द्रिय सुख भोग प्राप्त गर्न चाहन्छे । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त नारी पात्र उर्वशी भोगको प्रतीकका रूपमा देखिन्छे । अर्जुन योग, त्याग र संयमको प्रतीक हो । ऊ मनका राग र विराग मध्ये विराग पक्षको बाहक बनेर देखापरेको छ । यसरी राग र विरागलाई प्रतीकात्मक रूपमा अर्जुन र उर्वशीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरी दुई पात्र बीचमा द्वन्द्व सिर्जना गरिएको छ । यसरी ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा सुख तथा मोक्ष ज्ञानबाट प्राप्त हुने र त्यसका लागि निरन्तर रूपमा संयम भएर कर्म गर्दै जानु पर्छ । कर्मले नै मानिसलाई मोक्ष मार्गमा प्रवृत्त गराउँछ भने कर्मवादी चिन्तन पनि ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा अर्जुनका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । यसरी ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेका मान्यता मुख्य रूपमा देखापरेको छ ।

‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा साङ्ख्य दर्शनले स्थापना गरेको प्रकृति र पुरुष सम्बन्धी चिन्तन मुख्य रूपमा देखापरेको छ । सम्पूर्ण दृष्यमान जगत् प्रकृतिबाट सृष्टि भएका छन् । प्रकृति अन्धी छे, अन्धी प्रकृतिलाई सृष्टि गर्न पुरुषको सहयोग चाहिन्छ । ऊ पुरुष वेगर सृष्टि प्रक्रिया अधि बढाउन सकिदैन । त्यसैले पुरुषको सामिप्यता चाहन्छे भने धारणा ‘उर्वशी’ खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । उर्वशी प्रकृतिको प्रतीकका रूपमा उभिएकी छ । उर्वशीमा कामवासना रहेको छ । ऊ भोगतिर प्रवृत्त छे । उर्वशी अर्जुनलाई देखेर अनुरक्त बनेकी छे । ऊ अर्जुनलाई प्राप्त

गरी भोगेच्छा पूरा गर्न चाहन्छे । अर्जुन चैतन्य पुरुष हो । चैतन्य पुरुष भोगका पछि लाग्दैनन् । त्यस्तै अर्जुन पनि उर्वशीको कामवासनात्मक भोगमा पर्न चाहेको छैन । ऊ भोगमा लिप्त भएको छैन भन्ने योगवादी दर्शन अर्जुनका माध्यमबाट यस खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । अर्जुन आत्म संयमद्वारा योग मार्गमा अधि बढेको छ । साधनाद्वारा नै आफ्नो लक्ष्य प्राप्त हुन्छ भन्ने योग दर्शनको मान्यतालाई कविले आत्मसात गरेका छन् । सत्कर्मबाट नै मानिसले स्वर्ग प्राप्त गर्छ भन्ने कर्मवादी चिन्तन पनि 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा देखापरेको छ । सत्कर्मले सुख प्राप्त हुन्छ भने असत् कर्मले दुःख प्राप्त हुन्छ । अर्जुन साहसी, कर्मठ व्यक्तिका रूपमा यस खण्डकाव्यमा देखापरेका छन् । कर्मद्वारा नै मानिसले आफू भित्र भएको विकार फाल्न सक्छ । त्यसैले मानव जीवनमा निरन्तर रूपमा संयम भएर कर्म गर्दै अधि पढ्नु पर्छ । सांसारिक भौतिक पदार्थप्रति लिप्त भएर लाग्नु बन्धन हो । बन्धनबाट दुःख प्राप्त हुन्छ । संसार दुःखको सागर भएकाले यस दुःखबाट छुटकारा प्राप्त गर्न ज्ञान र ध्यानको मार्ग अपनाउनु पर्छ भन्ने पूर्वीय दार्शनिक मान्यता पनि 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ । उर्वशी बन्धनको प्रतीक हो । ऊ भोगलाई नै आफ्नो जीवनको साध्य ठानेर अर्जुनलाई प्राप्त गर्न चाहे पनि उर्वशीको भोगेच्छालाई अर्जुनले अस्वीकार गरेको छ । उर्वशीको भोगेच्छा उच्च लक्ष्य प्राप्तिको बाध ठान्दै अर्जुनले भोगलाई त्यागेर योगको मार्ग अपनाउन सफल भएको छ । यसरी अर्जुनले उर्वशीको भोगेच्छालाई लत्याएर योग मार्ग अपनाउँदै ऊ चैतन्य पुरुषका रूपमा यस खण्डकाव्यमा देखापरेको छ । त्यसैले जीवनमा त्याग र संयमताको अति नै आवश्यकता पर्छ । त्याग र संयमताले नै मानिसले आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न सक्छ भन्ने पूर्वीय दार्शनिक मान्यता प्रस्तुत खण्डकाव्यमा रहेको देखिन्छ ।

पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार मानेर लेखिएको 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा मुख्य गरेर योग र भोग सम्बन्धी चिन्तन मुख्य रूपमा आएको छ । सांसारिक विषय वासनाप्रतिको आसक्तिले मानव भोगमा प्रवृत्ति हुन्छ । त्यस भोगबाट उन्मुक्ति प्राप्त गर्न योग साधनामा लाग्नु पर्छ भन्ने धारणा अर्जुनका माध्यमबाट सशक्त रूपमा देखापरेको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा प्रकृति पुरुष, बन्धन, मोक्ष, कर्म आत्म संयम, सुख दुःख आदि पक्ष पनि सशक्त रूपमा आएको पाइन्छ । यसरी युगकवि सिद्धिचरणले 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनका मान्यताका आधारमा योग र भोगवादी दृष्टिकोणलाई स्पष्ट रूपमा व्यक्त गरेको देख्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- अवस्थी, महादेव (२०६४), *आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श*, काठमाडौं : इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
- उपाध्याय, गोविन्द शरण (२०६६), *आर्यदर्शन*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद (२०३७), “सिद्धिचरण श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व”, अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- गिरी, रामानन्द (२०५६), *माण्डूक्योपनिषद् एवं माण्डूक्यकारिता*, द्वि.सं., देवघाट : महेश सन्यास आश्रम ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०५७), *सान्दर्भिक समालोचना*, काठमाडौं : भुँडीपुराण ।
- घिमिरे, राजेश (२०६८), “उवर्ष खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन”, अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- चालिसे, नारायण (२०६९), *पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास*, दाङ : वी.पी. चिन्तन केन्द्र ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०४०), *कविता चर्चा*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- जोशी, रत्नध्वज (२०५८), *साभा समालोचना*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ढकाल, अर्जुन (२०७३), “भानुभक्तीय रामायणमा अद्वैत वेदान्तदर्शन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- तिम्सिना, रामहरि (२०५५), *जनकदर्शन*, भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०२७), *सिंहावलोकन*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५८), *साभा समालोचना*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह (२०२०), *नेपाली काव्य र उसका प्रतिनिधि कवि*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- प्रश्रित, मोदनाथ (२०७१), *युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ शताब्दी स्मृतिग्रन्थ*, युगकवि सिद्धिचरण प्रतिष्ठान ।

- भण्डारी, पारसमणि र माधवप्रसाद पौडेल (२०६६), *नेपाली कविता र काव्य*, काठमाडौं :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् २०१६), *भारतीय दर्शन*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- मिश्र, लक्ष्मीनारायण (२०५८), “खण्डकाव्यकार सिद्धिचरण श्रेष्ठ”, अप्रकाशित शोधपत्र,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- रिसाल, राममणि (२०५०), *नेपाली काव्य र कृति*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, उमाशङ्कर (सन् २०१६), *सर्वदर्शन सङ्ग्रह*, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन ।
- शर्मा, ताना (२०५०), *भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०६४), *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास*, ललितपुर :
साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, सिद्धिचरण (२०७३), *उर्वशी*, दो.सं., दो.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सापकोटा, मानवप्रसाद (सन् २०१४), *सिद्धिचरण श्रेष्ठको खण्डकाव्यकारिता*, काठमाडौं :
जगदीश समशेर राणा ।